

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

«АГРОКИМЁ ВА ТУПРОҚШУНОСЛИК» КАФЕДРАСИ

БАКАЛАВРИАТ 5620100-АГРОКИМЁ ВА АГРОТУПРОҚШУНОСЛИК
ЙЎНАЛИШИ 4-70 ГУРУҲ ТАЛАБАСИ НАЗАРОВ АБДУРАУФНИНГ
БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: “ТУПРОҚ МЕЛИОРАТИВ МОНИТОРИНГИ
ТАҲЛИЛИ”**

Илмий раҳбар:

б.ф.н.доцент: Х.Қ.Намозов

Иш кўриб чиқилди ва ҳимояга қўйилди

Агрокимё ва
тупроқшunosлик кафедраси
мудирин доцент Б.С.Камилов

« _____ » _____ 2013 й.

Селекция, уру\чилик ва
ўсимликларни ҳимоя қилиш
факультетин декани доцент
А. Х. Юсупов _____

« _____ » _____ 2013 й.

ТОШКЕНТ – 2013

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан олиб борилаётган жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларини эркинлаштиришга қаратилган ижтимоий - иқтисодий қайта қуриш сиёсати, ер муносабатларини тартибга солишга ер ресурсларидан унумли фойдаланиш даражасини оширишга объектив шароитлар яратди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида ер захираларининг чекланганлиги ва сифат таркибининг пастлиги билан боғлиқ хавф тўхтовсиз ортиб бораётганлиги, айтини вақтда ер улкан бойлик бўлибгина қолмай, балки мамлакатимизнинг келажагини белгилаб берувчи омил эканлиги, шунинг учун ҳам ерларни муҳофаза қилиш, улардан ўта самарали ва оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш замонамизнинг энг долзарб масаласи эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган [1]

Ер - халқ бойлиги, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бош воситаси. Тупроқ унумдорлигини ва ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, кўп жиҳатдан, унга эҳтиёткорлик ва тежамкорлик билан муносабатда бўлишга, уни яхшилашга қаратилган чора тадбирлар мажмуасига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, айтиқса суғориладиган ерлар шубҳасиз барча халқларнинг бебаҳо хазинаси ва яшаш шароитининг муҳим манбаи ҳисобланади. Ушбу ерлардан оқилона ва самарали фойдаланиш, уларнинг ер фондини кенгайтириб бориш инсоният олдида доим бош масала бўлиб келган. Бу, айтиқса, аҳоли сони ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабнинг узлуксиз ўсиб бориши билан ўзининг ифодасини топади.

ФАО-ЮНЕСКО маълумотларига қараганда охириги ўтган ярим аср давомида дунё аҳоли суръатининг 3 млрд. дан 6,4 млрд. га ошгани ҳолда қишлоқ хўжалигида ҳайдаб экиладиган ерлар бор йўғи 8 фоизгагина

ошганлиги ушбу ерларнинг инсоният олдида қанчалик кадр-қийматга эга эканлигини англаб олиш мушкул эмас.

Ер-чекланган ва қайта тикланмайдиган табиий ресурслар. Бугунги кунда унинг шўрланиши, саҳроланиши, ирригацион ва шамол эрозияси, тупроқнинг ҳар хил техник чиқиндилар билан ифлосланиши, гумус ва озиқа элементларнинг камайиб кетиши қабила ушбу ресурсга жиддий хавф солмоқда.

Ҳозирда республикамизнинг умумий 44410,3 минг гектар ер майдонидан қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлари 25681,3 минг гектарни ёки умумий ер фондининг 57,8% ини ташкил қилади. Шундан қишлоқ хўжалигида интенсив фойдаланиладиган ерлар, яъни суғориладиган майдонлар 4,3 млн гектарни ташкил қилиб, ушбу ерлар республикамизнинг «олтин фонди» ҳисобланади, Улар жами ер фондининг 10 фоизга яқинини ташкил этиб, ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95 фоизини етказиб беради. Бу эса республикамиз қишлоқ ва халқ хўжалиги тармоқларининг ишлаб чиқариш фаолиятини белгилаб бериб, давлатимиз иқтисодий салоҳиятини оширишда бош омил бўлиб хизмат қилади [20].

Бугунда республикамизда суғориладиган ерларнинг 49 фоизи турли даражада шўрланган бўлиб, бунинг қарийб 18 фоизи кучли ва ўрта даражада шўрланган ерлардир. 23 фоиздан ортиғи эса бонитети паст ерлар тоифасига киради. Мелиоратив ҳолати қониқарсиз ерларнинг катта қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро, Жиззах ва Фарғона вилоятларига тўғри келади [25]

Бугунги кунда қишлоқ хўжалик мутахассислари олдида республикамиз экин майдонларини турли салбий ҳолатлардан ҳимоя қилиш, уларга қарши кечиктириб бўлмас чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва қўллаш каби ишлари бош масала бўлиб турибди. Бу эса, ўз навбатида, тарбияланаётган ёш кадрларни билимли мутахассислар қилиб тарбиялашни тақоза этади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини изчиллик билан жадаллаштириш, ер фондидан оқилона фойдаланиш, суғориладиган ҳар гектарнинг

ҳосилдорлигини, унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш билан боғлиқ муаммолар ечимини ишлаб чиқиш ғоят катта аҳамият касб этади. Бу борада тупроқ унумдорлигини сақлаш, уни йил сайин мунтазам ошириб бориш қишлоқ хўжалик мутахассислари зиммасидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Республикада қишлоқ хўжалигидан фойдаланиладиган ерларни мелиорациялашга бениҳоят катта эътибор қаратилган бўлиб, ерларни лойиҳалаш, мелиоратив тизимларни қуриш ва фойдаланиш ҳамда мелиоратив тадбирлар ўтказишга давлатнинг катта маблағлари ажратилган.

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришиши, мустақил давлат деб эълон қилиниши ва ҳуқуқий жамият қуриши, ўз ҳудудида ер муносабатларини тартибга солишда ва ривожлантиришда тўла мустақилликка эришганлиги, унинг ерлардан оқилона фойдаланиши, мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосини яратиш ва такомиллаштириш имконини беради. Мамлакатимиз аграр соҳасида ислоҳотларни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш мақсадида бир қанча қонунлар қабул қилди. Шу жумладан, ер муносабатларини ҳуқуқ асосида ривожлантириш ва тартибга солиш, ерлардан оқилона фойдаланиш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш, унумдорлиги ошириш, ер тузиш ишларини олиб бориш, ернинг сифат баҳосини аниқлаш, хўжалик фаолиятига баҳо беришга ва ҳоказоларга қаратилган. Ўзбекистон Республикаси "Ер кодекси" ҳамда "Давлат ер кадастри" тўғрисидаги Қонун ва бошқа қишлоқ хўжаликдаги ислоҳотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилиниши республикада қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиш билан бирга, келажак авлодларимизга соғлом, унумдор ерлар қолдириш йўлида катта қадам бўлади, негаки инсонларни тақдири кўп жиҳатдан ер, тупроқ ва сув тақдирига боғлиқдир.

Марказий Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ерларни яхшилашнинг асосий вазифалари – тупроқ шўрланиши ва ботқоқланишини олдини олиш жараёнларига қарши курашиш, кўриқ ерларни ўзлаштириш, сув ва шамол

эрозиясига қарши курашиш, ерларни рекультивациялаш, тупроқнинг зичланиши ва гумус миқдори камайишининг (дегумификация) олдини олиш, тупроқ ифлосланиши ва саҳроланишига, шунингдек, бошқа салбий жараёнларга қарши курашиш ҳисобланади. Мелиоратив тадбирлар тизимлари ҳар хил шароитдаги минтақалар учун турлича бўлиб, бу тадбирларни ишлаб чиқиш тупроқларнинг пайдо бўлиши (генезиси) ва уларнинг хоссалари тўғрисидаги чуқур билимга эга бўлишни тақозо этади.

I-БОБ.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Ер ресурсларини бошқариш - бу ер ресурсларига жамият ва давлатнинг ер ресурсларини фойдаланишда уларнинг самарадорлигини орттириш учун мунтазам, онгли ва аниқ мақсадга қаратилган таъсир кўрсатишидир.

Ер муносабатларининг объекти ер ресурсларидир. Ер ресурсларини бошқариш эса улардан фойдаланишни режалаштириш, ташкиллаштириш, тартибга солиш ва назорат қилишдан иборат бўлиши керак.

Ер ресурсларини бошқаришда қуйидаги йўналишлар мавжуд:

- сиёсий ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича давлатнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва экологик вазифаларини бажарилишини таъминлаш. Маъмурий бошқариш эса ер ресурсларини бошқариш омилкорлигини аниқлаш, ўзаро мувофиқлаштирилган вазифаларни ва уларни бажаришни ташкил этиш, давлат бошқаруви ва маҳаллий органлар гизимини шакллантириш;

- ҳуқуқий - қонуний ҳужжатларда белгиланган ҳуқуқий меъёрлар асосида ерни сақлаш ва оқилона фойдаланиш;

- илмийлик - фан-техника тараққиёти эришган ютуқларни ҳисобга олиб ер ресурсларини бошқариш бўйича илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқиш;

- Иқтисодий - ер ресурсларидан самарали фойдаланиш шартларини белгилаш;

- Ташкилий-технологик - иқтисодий, ижтимоий рағбатлар ва ер ресурсларини асраш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш бўйича тадбирларни амалга ошириш.

Ер ресурсларини бошқариш объектив ва субъектив омилларни муайян бирга қўшиб олиб бориш демакдир. Бир вақтнинг ўзида табиатнинг жинси сифатида ер ўзининг қонуни бўйича ривожланади ва бошқаришнинг услублари ва шакллари муайян таъсир кўрсатади. Шунинг учун бошқариш вазифаларини бажариш вақтида ҳудуднинг ривожланиши, иқтисодий шароитлари комплексида ернинг асосий хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Бундан ташқари, ер ресурсларини бошқариш мажмуаси ҳарактерга эга, чунки ер муносабатлари субъектларнинг кўпгина манфаатларига бориб тақалади. Бу бошқариш органларидан ер ресурсларини асраш ва фойдаланиш жараёнининг шаклланишига ташкилий-технологик қарорлар, эколого-иқтисодий оқибатлар имконияти билан тизимли ёндашувини талаб қилади.

Шундай қилиб, ер ресурсларини бошқариш асосида ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий информациялар ва табиат қонунларига тегишли бўлган умумиқтисодий қонунлар ётади. Ижтимоий-иқтисодий ва экологик аспектлар реализацияси ер ресурслари мазмуининг ташқи томони, яъни бошқариш бўйича давлатнинг ташкилий-хўжалик ва ҳуқуқий, режа-иқтисодий сифатидаги тадбирларини ифода қилади.

Ер ресурсларини бошқариш тизимида ижтимоий ишлаб чиқаришни бошқа соҳаларда бўлгани сингари ишлаб чиқариш кучларини ҳарактери ердан фойдаланиш ва эгаллик қилиш шакллари билан боғланган ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасида доимо зиддият туғилиб туради. Агар улар ўз вақтида ечилмаса, жиддий ҳолат юзага келади. Шунинг учун ер ресурсларини бошқаришнинг услублари ва шакллари ижтимоий ривожланишнинг ҳар бир босқичида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шартлари, сиёсий, иқтисодий ва бошқа шакллари билан мувофиқ

келиши шарт. Ер ресурсларини бошқариш вақтида ерларга эгалик қилиш ва фойдаланиш учун эгалик қилишда юридик шахслар ва фуқаролар, шунингдек, ҳокимият органлари давлат манфаатларини муҳофаза қилишга риоя этишлари керак. Ер ресурсларини бошқаришни уюштириш ҳар доим давлатга тегишли бўлиши лозим.

Ер ресурсларининг бошқариш тизимининг асосини бошқаришнинг функцияси ва вазифалари, мақсади, предмети, субъекти ва объекти ташкил этади. Бошқаришнинг субъекти ва объекти кўп йиллик натижаларнинг замирида пайдо бўлади.

Республикамиз Мустақилликка эришганидан буён барча жабҳаларда кенг кўламда ислохотлар ўтказилмоқда. Хусусан, ер ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ер халқ хўжалигининг барча тармоқлари тизимида ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда асосий восита ҳисобланади. Шу боис, у аҳоли ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигида биринчи даражали аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга бўлган ерларни муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилмоқда. Чунки мамлакатимизда умуммиллий мулки бўлган ерни муҳофазалаш ва ундан фойдаланиш конституцион аҳамиятга эга бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, ундан оқилона фойдаланиш зарур, чунки улар давлат муҳофазасидадир», - деб белгилаб қўйилган.

Конституциявий меъёрлар ер муносабатларини тартибга солиб турувчи - қонун ҳужжатларининг барчасига татбиқ этилувчи ва олий юридик кучга эга бўлган ҳуқуқий меъёрлардир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан, мамлакатимиз фуқаролари қонунларда белгиланган тарзда мулк ҳуқуқига эгадирлар ва узларининг мулкларидан ўз хоҳишларича фойдаланишлари мумкин, улар табиий ресурсларга тўғри муносабатда бўлишга мажбурдирлар. Юқорида қайд этганимиздек, ер бошқа табиий

бойликлар сингари умуммиллий бойликдир, уларни тасарруф қилиш эса ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Муҳтарам Президентимиз И.А. Каримовнинг ташаббуслари билан қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг "Ер кодекси", "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида"ги, "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги, "Дехқон хўжалиги тўғрисида"ги, "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги қонунларнинг қабул қилиниши мамлакатимизда ер ресурсларидан янада самарали ва оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий пойдеворини яратиб берди [18,19].

Зотан, уларда Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари этиб ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб, ердан илмий асосланган ҳолда кадрига етиб фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, тупроқ унумдорлигини тиклаш ва ошириш, табиий муҳитни авайлаш ва яхшилаш, хўжалик юритишнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлилиқ асосида ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш, юридик ва жисмоний шахсларининг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида ер муносабатларини тартибга солиш, шунингдек, бу соҳадаги қонунчилиқни мустаҳкамлаш каби вазифалар белгилаб қўйилган. Бу ишларни амалга ошириш ва ҳаётга татбиқ этиш юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг бир қатор қарорлари қабул қилинди.

Ер муносабатларини тартибга солишда ягона давлат сиёсатини юритишни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 15 октябрдаги "Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасини ташкил қилиш тўғрисида" ги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 19 октябрдаги 483-сонли Қарори билан Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси ташкил этилди. Ушбу қўмига ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш, ер муносабатларини тартибга солиш, ер кадастрини юритиш, ер тузишни ва ер мониторингини ташкил қилиш, тупроқ унумдорлигини сақлаш, ошириш ва қайта тиклаш борасида ягона давлат

сиёсатини юритиш, ерлардан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш каби вазифалар юклатилди [3].

Шундай қилиб, пировард мақсадда ердан фойдаланишнинг тежамли тизимини ташкил қилиш ва амалга ошириш, яъни агросаноат мажмуасида ва, умуман, иқтисодиёт тармоқларида уларни аниқ мақсадга йўналтирилганлигини - ерни тежаш ва фойдаланишда юқори самарадорликка эришиш мезони бўйича давлат ер захирасини, ер тоифалари бўйича табақалаштирилган мезонни таъминлашдан иборатдир.

Равшанки, бу ерда айрим тадбирларни четлаб ўтиб бўлмайди. Бинобарин, ердан фойдаланиш масаласини ечишга, янги шароитда, мажмуали ёндашув талаб этилади. Бироқ нафақат оддий тадбирлар мажмуаси, балки ердан фойдаланиш иқтисодиётини ташкил этиш, режалаштиришнинг барча тизимларини мақсадга йўналтирилган ҳолда ривожлантириш, пировард натижада, ер ресурсларини бошқаришнинг яхлит ва самарали тизимини яратиш лозим.

Шунинг учун солиқ солиш ва бюджет даромадларни тўплашни кўпайтиришга имконият берадиган ер ресурсларини бошқаришнинг минтақа ва маҳаллий ўз-ўзини бошқаришда инвестициялар жалб қилишнинг, ер муносабатларининг субъектлари учун кафолатланган ҳуқуқ билан таъминлашнинг самарали тизимини яратишда янги тамойиллар ва услублар вужудга келади. Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш соҳасида :Ж. Махсудов ва бошқалар [4]. Х. Номозов [5,6,7].. А. Нигматов [8], Ж. Сатаров, Б. Мусаев [12], Л. Гафурова ва бошқалар [27,28,29]. Олимлар томонидан маълум илмий изланишлар амалга оширилган. У. Норкулов, Ҳ. Шералиев [9], А. Расулов, А. Эрматов [10], Ф.К. Каюмов ва бошқалар [21], Э.Қ.Қурбонов [22,24], А.Р. Бобожанов [23] ва бошқа олимларнинг махсус тадқиқот ва илмий изланишлари ҳам диққатга сазовордир.

Самарали технологияларни амалиётга жорий қилиш асосида ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш муаммолари Қ Рахмонов [11], Л. Турсунов [13], М. Умаров [16], Р. Дусмуратов [3], К. Шадраимова, Х.

Номозов [17], И. Турапов, Х. Номозов [14] сингари олимларнинг илмий асарларида ёритилган.

Номлари юқорида зикр этилган олимларнинг илмий изланишлари бўлишига қарамасдан, бозор муносабатларининг изчил шаклланиши шароити ва жараёнида ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш муаммолари ҳали етарли даражада илмий – услубий жиҳатдан ўрганилмаган. Бу ҳол ушбу илмий тадқиқот изланиш мавзусининг танлашига асос бўлди.

Мамлакат микёсида, табиий - иқтисодий минтакалар бўйича ер танқислиги шароитида халқ хўжалиги тармоқлариаро ва тармоқ ичидаги соҳалар бўйича ер тақсимоти масалалари етарлича ўрганилмаганлиги ва бу муаммоларни фақат айрим олимларнинг илмий маколаларида (Қ. Рахмонов [11], Р. Кўзиев ва бошқалар [25,26] ёритилганини кўрамиз.

Мавзунинг кенг қамровлиги, ер мониторинги, миллий ҳисобот тизимида ер ҳисоби, бошқарувда психологик омиллар, махсус ер фондини ташкил этишнинг илмий-услубий асосларини ишлаб чиқиш бўйича умуман илмий - тадқиқот ишлари натижаларини илмий нашрларда чоп этилмаганлиги фикримизга асос бўлади.

Ер ресурсларини бошқаришнинг умумуслубий масалаларини ишлаб чиқиш ер ислохотини ўтказиш концепцияси асосида Ўзбекистонда ер муносабатларини тартибга солишнинг устувор йўналишларини белгилаш ҳисобланади. Мазкур илмий - тадқиқотлар мақсадига ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг илмий методологиясини ўрганишда муаммога яхлит ва мураккаб жараён сифатида тизимли ёндашув ва шунга асосан унинг илмий - услубий назариясини ҳамда ер тақсимотини иқтисодий асослаш киради.

Илмий тадқиқот мақсадини амалга ошириш учун қуйидаги илмий амалий вазифаларни ҳал этиш кўзда тулади.

- ер ресурсларини бошқариш бўйича чет эл тажрибаларини тадқиқот қилиш ва умумлаштиришни;

- «ердан фойдаланиш» тушунчасининг иқтисодий моҳиятини очиб беришни. Унинг шаклланиши ва жараён кўламининг объектив шарт - шароитларини бозор муносабатларига ўтиш жараёнига мос ҳолда татқиқ қилишни;

- маъмурий туман, вилоят ва давлат миқёсида ягона давлат кадастрлари ва ер кадастрини юритиш механизмларини ўрганиб чиқишнинг ва самарали, истиқболли йўналишларини белгилашни;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришнинг давлат тадбирлар тизими сифатида тушунчаси ва иқтисодий моҳиятини ёритишни;

- ер кадастрини мураккаб ва яхлит тизим сифатида илмий – услубий асосларини ишлаб чиқишни;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланиш тамойиллари тизимини асослашни;

- махсус ер фондини ташкил этишнинг иқтисодий механизмини яратишни татқиқ қилишни;

- ер ресурсларини тармоқлараро тақсимотининг моделларини яратиши;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришда кўчмас мулклар омилини таъсир механизмини такомиллаштиришни.

Тадқиқотлар ердан фойдаланиш жараёнининг таҳлили ва ер ресурсларини бошқаришни башоратлашни диалектик ёндашувига асосланган. Тадқиқотнинг методологик асосини мамлакатимиздаги замондош ва чет эл иқтисодчи олимларининг ер ресурсларини бошқариш, табиий ресурслар салоҳияти, аграр соҳанинг ривожланиши ва ҳудудий жойлашуви, ер кадастри ва мониторинги, ердан фойдаланиш иқтисодий муаммолари бўйича ишлари ташкил этади.

Тадқиқотларда Олий Мажлис ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларидан фойдаланилган. Ер фондининг миқдор ва сифат баҳосини ер ресурсларини бошқариш билан

узвий боғлиқ ҳолда ечиш тадқиқотнинг муҳим методологик тамойили ҳисобланади.

Тадқиқот ишларида иқтисодий-статистик таҳлил, эксперт баҳолаш, меъёрий баланслаш ва бошқа услублар қўлланилган. Тадқиқот жараёнида Иқтисодиёт вазирлиги, «Ўзгергеодезкадастр» Давлат қўмитаси, қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг статистик ва башоратлаш кўрсаткичларидан, муаллиф томонидан йиғилган ва умумлаштирилган илмий тадқиқот ва лойиҳа институтларининг илмий ҳисоботлари ҳамда дала-қидирув ва монографик тадқиқотлар материалларидан фойдаланилган [30].

Ернинг ишлаб чиқариш воситаси эканлиги ижтимоий-иқтисодий боғланишлар объекти ва табиат комплексини асосий унсури изланиш методологиясини ташкил этади. Тадқиқот жараёнида муаллиф ер кадастри, тузиш, ер ҳуқуқи бошқарув психологияси, умум иқтисодий ва бошқа илмий йўналишларга суянган. Тадқиқотда Ўзбекистон Респуб-ликаси Олий Мажлис қарорларида, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларида ва Вазирлар Маҳкамаси-нинг қарорларида республика халқ хўжалиги тармоқлари ривожланиши табиий ресурслардан самарали фойдаланишни бошқариш, уларни муҳофаза қилиш бўйича белгиланган тадбирлар тизими асос қилиб олинган. Бундан ташқари, йирик иқтисодчи олимларнинг мавзуга оид асарлари умумиқтисодий, аграр ва ер ислохотларининг асосий йўналишлари диссертация иши олдига қуйилган вазифаларни ҳал этишда асос қилиб олинди. Изланишлар олиб боришда иқтисодий жорий этишнинг абстракт - мантиқий, иқтисодий-статистик, конструктив - ҳисоб қилиш, монографик, меъёрий, индекс ва бошқа усулларига таянилди.

Республика ягона ер фонди, ер тоифалари ва ердан фойдаланувчи субъектлар тадқиқот объекти ҳисобланади. Иқтисодиёт тармоқларида ер ресурсларини бошқариш бўйича ердан фойдаланишдаги ижтимоий-иқтисодий ва технологик жараёнлар тадқиқот предметиدير. Ерни асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида ундан самарали фойдаланишни

бошқариш ва ер муносабатлариини тартибга солиш асосидаги ер тақсимоти муаммолари ушбу тадқиқот ишининг предметиدير.

Тадқиқот жараёнларида асосий информация манбалари сифатида ҳукуматнинг ер муносабатларини тартибга солиш, ердан фойдаланиш, ер кадастри, ер тузиш бўйича қарорлари, Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодиёт статистика қўмитаси тўпламлари, давлат ер ҳисоби, ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни рўйхатга олиш, ерларни сифат баҳоси, туманлар ва қишлоқ хўжалик корхоналарнинг йиллик ҳисоботлари, илмий тадқиқот ва лойида институтлариининг тавсияномалари, айрим иқтисодчи олимларнинг илмий - услубий асарлари ва шу кабилардан кенг фойдаланилади. Асосий илмий - амалий ечимларни чуқур тадқиқ ва тадбиқ этиш эса ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчилар мисолларида олиб борилади.

Ўтказилган тадқиқот ишининг илмий янгилиги белгиланган мақсад ва вазифаларни бозор иқтисодиёти усул, тамойил ва талаблари асосида ҳал этилганлигидадир. Шу нуқтаи назардан изланиш жараёнида:

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқариш тамойиллари назарий жиҳатдан ривожлантирилган;
- бозор муносабатлари шароитида ер тақсимоти назариясининг асосий йўналишлари, моҳияти ва аҳамияти ўрганилган ҳамда шунга асосланиб илмий амалий хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқилган;
- давлат ер мониторингининг илмий услубий асосларини ишлаб чиқиш ва амалиётда қўллаш усуллари асослаб берилган;
- туман, вилоят, минтақа ва давлат миқёсида, бозор иқтисодиёти шароитида махсус ер фондини ташкил этиш механизми илмий жиҳатдан асосланиб, аниқ тавсиялаб ишлаб чиқилган;
- халқ хўжалик тармоқлари ва тармоқ ичидаги соҳалар бўйича ер тақсимотининг назарий ва амалий масалалари бўйича ечимлар берилган;

- ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришда ерга бевосита бириктирилган кўчмас мулклар хусусиятларининг бозор муносабатлари шароитидаги ўрни аниқланган;

- ер кадастрининг тамойиллари ва таркибий қисмлари ҳозирги давр талаб даражасида илмий - услубий жиҳатдан асослаб берилган;

- ер муносабатларини бозор иқтисодиёти шароитида тартибга солиш тизимида ер танқислиги қонуниятларини илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш натижасида ресурслар мутаносиблигини иқтисодий асоси яратилган;

- ер эгаллиги ва ердан фойдаланувчилар психологик хусусиятларини ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришга таъсири қонуниятлари аниқланган;

- ер ресурсларидан фойдаланишдаги назоратнинг тезкор усуллариини кўллаш услубларини чуқур таҳлил қилиш натижасида ташкилий – иқтисодий тадбирлар ишлаб чиқилган.

Олинган натижалар ер кадастри ва ер тузиш назарияси амалиётининг аниқ мақсадли йўналишини белгилашда ва ривожлатиришда, ер кадастри, ер тузиш, хариташунослик ихтисосликлари бўйича мутахассислар тайёрлаш ҳамда малака ошириш тизимини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга.

Илмий тадқиқот ишларининг асосий ғоялари, назарий – услубий ёндашувлар ва амалиётга тадбиғи натижалари илмий мақолаларда, илмий - услубий тавсияларда, маърузалар матнида ва тезислар шаклида ёритилган. Диссертациянинг мазмуни асосан умумиқтисодий, ер кадастри ва ер тузиш соҳалари бўйича ўтказилган илмий - амалий анжуманларда муҳокама қилинган.

Бажарилган илмий тадқиқотлар натижасида давлат ер кадастри, ер тузиш, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, автомобил йўллар концерни, темир йўллар корпорацияси, «Ўзавтойул» лойиҳа институти, «Ўздаверлойиҳа» институтига қуйидаги илмий - услубий тавсиялар амалиётда кўллаш учун тақдим этилган:

- ер мониторингини жорий этиш;

- туман махсус ер фондини ташкил қилиш;
- ер ислохотининг асосий йўналишлари (концепцияси);
- тармоқлараро ер тақсимоти услубияти ва агросаноат тармоқлари ичида ер тақсимоти;
- ер баланси тузишда маълумотлар тизимини яратиш;
- ер танқислигини “юмшатиш” усуллари ва ердан фойдаланувчи субъект (рахбар) нинг психологик хусусиятларини ер ресурсларидан самарали фойдаланишни бошқаришдаги аҳамияти.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат микёсида ўтказилаётган умумиқтисодий, ер ва аграр ислохотларни амалга оширишнинг мураккаб жараёнлари даврида ер ресурсларидан самарадш фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш эҳтиёжини кучайтиради. Айнаи шу маънода ер кадастри ва ер тузиш бўйича янги назарий ва амалий жиҳатдан ёндашувлари ер тақсимотининг амалий масалаларининг ечимларида ўз ибботини топганлиги қўйилган муаммонинг амалий аҳамиятини билдиради.

Ер тақсимотининг тизимли ёндашувини умумдавлат микёсидан ер кадастрининг бирламчи манбаи бўлган ер участкасигача бўлган поғоналарда ҳал этиш, миллий ҳисобот таркибида ер ҳисобининг амалдаги қўллаш услублари ҳам бажарилган тадқиқотларни амалий аҳамиятини белгилайди.

Ишлаб чиқилган ва тавсия этилган ер мониторингидаги тизимини жорий этиш, ердан фойдаланиш бошқарув психологиясини амалий ёндашувлар, ер танқислигини «юмшатиш» бўйича илмий-услубий тавсиялар, тармоқ-лараро ва тармоқ ичидаги ер тақсимоти услублари, ер кадастри маълумотлари банк тизимини яратиш илмий-услубий ва амалий аҳамиятга эга. Тавсия этилган илмий ишланмалар барча ердан фойдаланувчилар ишлаб чиқариш фаолиятида ердан самарали фойдаланишни бошқаришга амалда бўлиши ёндашувларнинг ҳаётийлигини тасдиқлайди.

ЕР РЕСУРСЛАРИНИНГ ҲОЛАТИ, МУҲОФАЗАСИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ

Ер хусусан тупрок ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда уни унумдорлигини саклаш ва муҳофазалаш ҳар қандай жамият иқтисодиёти ҳолати ва унинг ишлаб чиқариш кучлари ривожланишига бевосита таъсир ўтказди. Президентимиз И.А.Каримовнинг БМТ САММИТИ минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқлари республика матбуотида чоп этилган бўлиб, унда экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-мухитни асраб-авайлаш умумдавлат миқёсидаги энг долзарб масалалардан бири эканлиги алоҳида таъкидланган. Сайёрамиз ер юзаси умумий ер майдонини 29,2 %и курукдикка, 70,8 %и денгиз ва океанларга тўғри келади. Ер фонди тузилишида ишлов бериладиган ер майдонлари бор йўғи 11 % ни ташкил қилишига қарамадан, мана шу ерларда инсон учун зарур бўлган озик-овқат маҳсулотларининг қарийб 90 % ни етиштириш имкониятлари мавжуд.

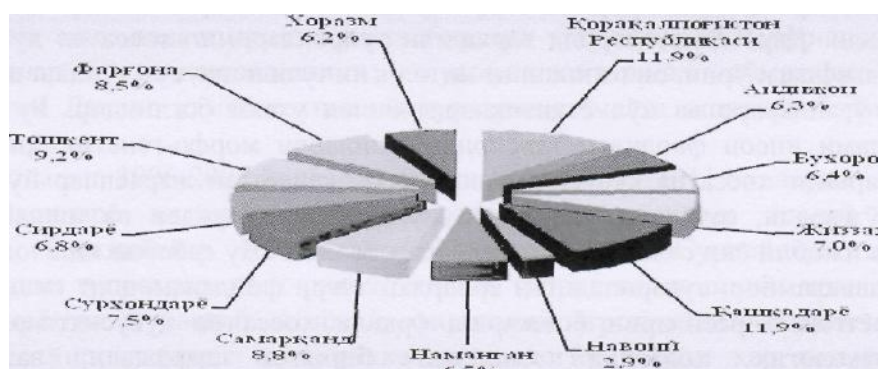
2011 йил 1 январь ҳолатига Ўзбекистон Республикасининг маъмурий чегарасидаги умумий ер майдони 44896,9 минг гектарни ташкил қилади. Республика бўйича корхона, ташкилот, муассасалар, фермер хўжаликлари ва фуқароларнинг фойдаланишидаги жами ерлар 44410,3 минг гектарни, шундан суғориладиган ерлар эса 4313,1 минг гектарни ёки умумий ер майдонининг 9,7 фоизини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикаси ер фонди ерлардан фойдаланиш мақсади ва тартибига кўра ўзига хос хусусиятларга эга 8 та тоифага бўлинади (1-жадвал).

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар мамлакат ягона ер фондида энг асосий ўрин тутди ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг 46,1 % ни эгал-лаган бўлиб, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда асосий восита ҳисобланади.

Кишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун бериб қўйилган ёки ана шу мақсадлар учун белгиланган ерлар кишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар ҳисобланади. Бундай ерлар кишлоқ хўжалигини юритиш учун зарур бўлган кишлоқ хўжалиги ерлари ва дарахтзорлар, ички хўжалик йўллари, коммуникациялар, ўрмонлар, ёпиқ сув хавзалари, бинолар, иморатлар ва иншоотлар эгаллаган ерларга ажралади. Шунингдек, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, бўз ерлар, кўп йиллик дарахтзорлар (боғлар, токзорлар, тутзорлар, мевали дарахт кўчатзорлари, мевазорлар ва бошқалар) эгаллаган ерлар ҳам кишлоқ хўжалиги ерлари жумласига кирилади. Республикада кишлоқ хўжалиги корхона ва ташкилотларининг сони фермер хўжаликлари билан биргаликда олганда 2011 йил 1 январь ҳолатига кўра, 72578 та бўлиб, уларга бириктириб берилган ерларнинг умумий ер майдони 20487,7 минг гектарни шу жумладан, кишлоқ хўжалик ер турлари майдони эса 15596,2 минг гектарни, шундан 3714,7 минг гектари суғориладиган ерларни ташкил қилади.

Республика ҳудудида кишлоқ хўжалиги мақсадларига мўлжалланган ерларнинг тақсимланиши табиий-иқлим омилларига биноан белгиланади (1-расм).

**1-расм. Суғориладиган кишлок хўжалик ер турларининг
Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бўйича
тақсимланиши (% ҳисобида).**

Узбекистон Республикаси Евроосиё континентининг марказида жойлашган бўлиб, унинг ҳудудининг 80 фоизи чала саҳро ва саҳролардан, 20 % тоғлик жойлардан ташкил топган. Мамлакатимиз тупроқларининг ривожланиши ва уларни тарқалиши республикамиз асосий тупроқ-географик қонуниятларининг мураккаб тизимини ўзида акс эттиради. Мамлакатимизни текислик ва пастқам ғарбий қисми саҳро зонасидан иборат бўлиб, тупроқлар кенглик минтақаларини энг қуйи бўғинини ташкил этади ва фациялар бўйича суббореаль ва субтропик саҳроларга бўлинади.

Сахро зонасининг автоморф тупроқлари сур тусли кўнғир, сахро-кумли, тақир,

қолдиқ шўрхоқлар ва бозингенлар (кўп гипсли тупроқлар) дан иборатдир. Шимолий

Устюртда оч тусли кўнғир сахро-чўл тупроқлари ва кам холларда шўрхоқлар учрайди.

Жойларнинг денгиз сатхидан баландлиги шаркка томон тобора ортиб, тоғ ости текисликлари ғарбий Тянь-Шань ва Помир-Олой тоғ тизмаларининг тоғ олди ва тоғликлари билан алмаша боради. Атмосфера ёғин-сочинлари микдори ортиб, ҳаво ҳарорати пасаяди ва шу билан боғлиқ равишда ўсимлик турлари ва улар қопламанинг қалинлиги ҳам ортиб боради. Бу ерларда вертикал минтақалар тупроқлари ташкил топиб, уларда гумус микдори кўпайиши ва тузларнинг камайиши, яъни уларнинг нуралиши ва тузлардан ювилганлиги кузатилади. Бу ерларнинг қуйи қисмида, яъни тоғ ОСТИ-ТОҒ олди субтропик чала сахро минтақасида оч тусли, типик ва тўқ тусли бўз тупроқлар тарқалган бўлиб, улар ҳам ўз навбатида тегишли минтақаларга бўлинади.

Тоғларда, даштларнинг субгумид ва гумид, чала ўрмон ва ўрмон шароитларида тоғ жигар ранг ва кўнғир тупроқлар ривожланган. Бундан ҳам баландда, субалп ўтлоқи-дашт ва дашт шароитларида баланд ТОҒ оч тусли кўнғир тупроқлари ҳосил бўлган.

Республикамизнинг деҳқончилик ривожланган ҳудудлари яъни, дарё водийлари ва тоғ ости текисликлари тупроқ қопламанинг ташкил топишида литологик-геоморфологик ва гидрогеологик омиллар асосий рол ўйнайди. Чунки, ер усти ва ер ости грунт сувларининг кириш ва чиқиш оқимлари ҳажми ва тезлиги ана шу омилларга боғлиқ. Бу ерларда туз тўпланиш шароитлари мавжуд бўлган аллювиал ва саз режимларидаги ўтлоқи ва ботқоқ тупроқлар ҳосил бўлган.

Дарё водийларининг сув тўпланиш қисмидан сув оқиш (транзит) зонаси ва сув тарқалиш зоналари томон тупроқ пайдо бўлиш ва

мелиоратив шароитлар кескин ўзгариб боради. Дарё дельталарида таркалган тупроқларнинг хосса ва хусусиятлари уларнинг рельефдаги ўрни, она жинсининг литологик тузилиши, сув тўплаш шароитлари (ўзан олди, ўзанлараро ва кўл ётқизиклари) билан узвий боғлиқдир. Бу ерларнинг тупроқ қоплами инсон фаолияти таъсирида сезиларли морфо-генетик ўзгаришларга учрайди, уларнинг хосса ва хусусиятлари, уларда кечаётган жараёнлар йўналиши ва жадаллиги ўзгаради, оқибатда уларнинг унумдорлик даражаси ва ишлаб чиқариш қобилиятида ижобий ёки салбий ҳолатлар юзага келади. Шу сабабли қишлоқ хўжалиги ерларидан, авваламбор, суғориладиган ерлардан тўғри фойдаланишни ташкил қилиш, уларда кечаётган жараёнларни бошқариш орқали хосса ва хусусиятларини ҳамда мелиоратив-экологик ҳолатини яхшилаш биринчи даражали вазифалардан ҳисобланади.

Тупроқларни, аниқроғи тупроқ унумдорлигини деградацияга учратувчи бир нечта омиллар мавжуд. Жумладан, грунт сувларининг ер сатҳига яқинлашиши натижасида тупроқларда гидроморфик жараёнлар кучаяди. Бундай майдонлар Марказий Мирзачўл текислигида, Қашқадаре, Бухоро вилоятларида, Навоий ва Хоразм вилоятлари, Марказий Фарғона ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг бир қисмида мавжуд.

Республика тупроқларининг механик таркиби бўйича ўрта кумок таркибли тупроқлар салмоғи юқори бўлиб, жами суғориладиган ерларнинг 48 % ни ташкил этади. Бундай тупроқларнинг сув-физик хусусиятлари мўътадил бўлади, улар етарли нам сақловчи ва сув ўтказувчан бўлиб, тузларнинг говилиши ва ишлов берилиши осон. Механик таркиби оғир кумоқли тупроқлар суғориладиган ерларнинг 25 % ни ташкил этади. Улар бир қатор ноқулай сув-физик хоссаларига эгадир. Бу тупроқлар сувда осон эрувчан тузлардан говилиши қийин, ерга ишлов бериш қуроқларига каттик қаршилиқ кўрсатади, қуриш жараёнида уларнинг юза қисмида катқалок ҳосил бўлади. Енгил кумоқ таркибلى тупроқлар суғориладиган ерларнинг тахминан 23 % ни ташкил этади, Бу тупроқлар ўзида кам нам

саклайди, тез курийди, шамол ва сув эрозиясига мойил, катъий суғориш тартибини талаб килади. Суғориладиган ерларнинг тахминан 4 % кумлоқ ва кумли тупроқлардир. Уларнинг табиий унумдорлиги паст бўлиб, ёмон сув-физик хоссаларга эга, шамол ва сув эрозиясига мойил.

Тупроқларни деградацияга учрашига сабаб бўлувчи ва унумдорлигининг пасайишига олиб келувчи омиллардан яна бири - сув ва суғориш эрозиясидир. Энг кучли суғориш эрозияси жараёнлари паст тоғлар, тоғ ости ва тоғ олди минтаҳаларидаги тўқ тусли ва типик бўз тупроқларда ривожланган. Сув эрозиясига учраган ерлар суғориладиган ерлар умумий майдонининг 8 % ни ташкил этади, шундан 2 % ўртача ва кучли даражада эрозияга учраган. Сув эрозиясига чалинган майдонлар асосан Қашқадарё, Тошкент ва Самарқанд вилоятлари худудларига тўғри келади.

Ерга механизмлар билан ишлов беришни чегараловчи ва тупроқларнинг унумдор катлами ҳажмини камайтирувчи салбий омиллардан бири- ернинг тошлоқлигидир. Охириги йилларда Наманган, Фарғона, Навоий ва бир катор бошқа вилоятларда тошлоқ адир ерлар ўзлаштирилган, бу эса мазкур тоифадаги суғориладиган ерлар майдонининг кўпайишига олиб келди.

Суғориладиган тупроқларни унумдорлигини чегараловчи омиллардан яна бири улар таркибидаги гумус ва озиқа моддалари микдорларининг камайишидир. Суғориладиган тупроқларда озуқа моддаларни камайишига уларнинг асосий қисми ўсимлик биомассаси билан тупроқдан олиб чиқилиб кетилиши ва тупроқдан қайтиб тушадиган ёки сунъий ўғит сифатида бериладиган микдорини сезиларли даражада камлиги билан изохлаш мумкин. Натижада суғориладиган ерлар камбағаллашиб, уларнинг физик - кимёвий хусусиятлари ёмонлашган. Тупроқ унумдорлигини ошириш учун тупроққа доимий равишда органик ва минерал ўғитлар солиб турилиши зарур.

Институтда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 7-августдаги ПП-436-сонли "Фан ва технологиялар ривожланишини мувофиқлаштириш ва бошқаришни такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида"ги Қарори асосида Фан ва технологияларни ривожланишини мувофиқлаштириш қўмитаси томонидан тасдиқланган Давлат илмий-техник дастурларини амалга ошириш борасида муайян ишлар бажарилди.

Жумладан, 2006-2008 йилларда Қашқадарё ва 2009-2011 йилларда

Сурхондарё вилоятидаги суғориладиган тупроқларда илмий тадқиқотлар ўтказилди. Тадқиқотлар натижасида Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида суғориладиган тупроқларининг ривожланиши, тупроқ копламининг трансформацияси, уларда кечаётган мураккаб кимёвий, физикавий агрокимёвий, биологик ва бошқа жараёнлар, тупроқларнинг мелиоратив ва экологик ҳолати ҳар томонлама, чуқур талқин қилинди ва юз бераётган салбий жараёнларни бартараф этиш, уларни олдини олиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Тадқиқотлар объекти сифатида танланган таянч (шу ҳудуд тупроқ қоплами учун характерли майдон) хўжаликлари тупроқ, тупроқ-мелиоратив карталари ва картограммалари тузилди ва ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун топширилди. Бундан ташқари Ер ресурсларидан самарали фойдаланиш ва экологик вазиятни соғломлаштиришга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқилди.

Охириги йилларда республикада ер ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланиш борасида "Ергеодезкадастр" давлат қўмитаси ва унинг таркибига кирувчи корхона ва ташкилотлар томонидан республикада суғориладиган ерларининг мелиоратив-экологик ҳолатлари ўрганилиб, ушбу ерлардан унумли ва оқилона фойдаланишга қаратилган ишлар амалга оширилмоқда.

Жумладан, Тупроқшунослик ва агрокимё илмий-тадқиқот давлат институти ва шу соҳадаги бошқа манфаатдор ташкилотлар томонидан фермер хўжаликларини ривожлантириш, ер фондидан самарали

фойдаланишни ташкил этиш мақсадида республика миқёсида тупрок бонитировкаси ишларини 1:5000 миқёсли тупрок карталари асосида ягона тизимда ўтказилаётган бўлиб, бу ишларни амалга оширишда Институтда ишлаб чиқилган, тегишли вазирлик ва идоралар билан келишилган ва Қўмита томонидан тасдиқланган "Давлат ер кадастрини юритиш учун тупрок тадқиқотларини бажариш ва тупрок карталарини тузиш бўйича йўриқнома"дан ва «Ўзбекистон Республикаси суғориладиган тупроқларини бонитировкаш бўйича услубий кўрсатмалар»дан фойдаланилмоқда.

2006-2011 йилларда Сирдарё, Тошкент, Жиззах, Навоий, Самарқанд, Фарғона, Бухоро ва Наманган вилоятларининг барча туманларидаги мавжуд фермер хўжаликлари ҳамда бошқа ердан фойдаланувчи субъектларнинг суғориладиган қишлоқ хўжалик ерларида тупрок тадқиқотлари ўтказилиб, фермер хўжаликлари учун 1:5000 миқёсда, туман ер ресурслари ва давлат кадастри бўлимлари учун массивларнинг 1:10000 миқёсдаги электрон рақамли тупрок сифатини баҳолаш карталари тузилди ва ҳар бир ердан фойдаланувчилар тасарруфидаги ер майдонлари тупроқлари баҳоланди. Натижада, вилоят, туман, массив ва ердан фойдаланувчиларнинг суғориладиган тупроқларини ўртача бонитет баллари ва кадастр гуруҳлари бўйича майдонлари аниқланди. Олинган маълумотлар электрон рақамли карта шаклида тупроқ маълумотлари базасига киритилмоқда.

Суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг сифат жиҳатидан баҳолаш ишларини амалга ошириш натижасида республикамиз миқёсида қишлоқ хўжалиги корхоналари ўз тасарруфидаги ерларнинг табиий унумдорлиги ҳолати тўғрисида тўлиқ маълумотларга эга бўлиш баробарида қишлоқ хўжалиги экинларини тупроқларнинг хосса ва хусусиятлари, унумдорлик даражасига қараб, ҳудудий ҳолда табақалаштириб, жойлаштириш имкониятларига эга бўлмоқдалар.

Бундан ташқари сўнгги йилларда Тупроқшунослик ва агрохимё ИТДИ томонидан Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларининг 1:100000 ёки 1:200000 миқёсдаги агротупроқ ва ерларни баҳолаш карталари тузилди ва жойларда фойдаланиш учун топширилди. Вилоятлар агротупроқ карталарида тупроқларнинг асосий хосса ва хусусиятлари, жойлашуви ва майдонлари тўғрисидаги маълумотлар мужассам этилган. Ерларни баҳолаш карталарида эса тупроқ агроишлаб чиқариш гуруҳлари, тупроқларнинг замонавий ҳолати ва уларнинг сифат баҳолари кўрсатилган. Тупроқларнинг сифатига боғлиқ ҳолда, қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштириш ва навбатлаб экиш тизимлари келтирилган. Карталарга ёзилган тушунтириш хатларида тупроқпарни муҳофаза қилиш ва тупроқ унумдорлигини оширишга қаратилган мажмуавий агромелиоратив ва агротехник тадбирлар тавсия этилган.

Вилоятларда бажарилган тадқиқотлар натижалари умумлаштирилиб, Республиканинг янги тупроқ картаси тузилди ҳамда 2010 йилда биринчи марта Ўзбекистон тупроқ қоплами атласи яратилди.

Бундан ташқари, Қўмита тизимидаги кирувчи ташкилотлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 декабрдаги 496-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида Ер мониторинги тўғрисидаги Низом» асосида қишлоқ хўжалик ерлари тупроқлари мониторинги ишлари амалга оширилмоқда. Шу мақсадда Республикадаги қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдонлари тупроқларнинг ҳолатини ўрганиш бўйича тизимли кузатувлар олиб борилмоқда ва уларда кечаётган ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда.

Республикада аҳоли сонини ўсиши, ер ва сув ресурсларининг чекланганлиги мавжуд суғориладиган ерларнинг унумдорлигини сақлаш, қайта тиклаш, ошириш ва муҳофазалашни тақозо этади. Экологик тоза биомахсулот етиштириш, минерал ва органик ўғитларни қўллаш,

экинларни тупроқ шароитларини ҳисобга олиб жойлаштириш энг муҳим масалалардан биридир.

Бу масалаларни ҳал этиш, кишлоқ хўжалигининг асоси бўлган, тупроқларни ҳар томонлама ўрганиш, замонавий технологияларни ишлаб чиқиш ва амалда қўллаш йўли билан бажарилиши мумкин.

Республика ер фондининг самарадорлигини ошириш учун ундан оқилона фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш ҳамда муҳофазалашда ерларни таксимлаш, табиий ландшафтларини сақлаш ва яхшилаш, бузилган ерларни қайта тиклаш, маҳсулдорлиги паст ерларни тупроқлаш, ерларни эрозиядан, тузлардан, иккиламчи шўрланишдан, чўлга айланишидан асраш, уларнинг маҳсулдорлигига таъсир этувчи бошка салбий ҳолатларни олдини олиш бўйича мажмуий ва изчил чора-тадбирларни ишлаб чиқиш тупроқшунослик фани олдидаги энг долзарб масалалардан ҳисобланади.

Тупроқлар унумдорлигини сақлаш, муҳофаза қилиш ва улардан самарали фойдаланишнинг энг устивор вазифалар куйидагилар:

1. Тупроқлар шўрланиши жараёнларининг олдини олиш ва шўрланган тупроқларни мелиорация қилиш усулларини аниқ тупроқ шароитларига мослаштирган қолда такомиллаштириш;

2. Тупроқ эрозиясини олдини олиш ва оқибатини бартараф этиш, эрозияланган тупроқларининг унумдорлигини турғун ошириш факатгина тупроқни химояловчи деҳкончилик асосида эрозияланиш жараёнлари тўхтатилганидан кейингина амалга оширилиши мумкин.

Тупроқни эрозиядан сақлаш учун аввало куйидагиларни бажариш лозим:

а) эрозияга учраган ерлар майдонини аниқлаш, уни намоён бўлишига олиб келган сабабларни ўрнатиш, эрозияланган майдонларни хариталаштириш;

б) ўзида агротехник, ўрмон мелиорацияси гидротехник ва ташкилий-хўжалик

тадбирларни камраб олган, тупроқни эрозиядан асровчи минтақавий тизимини ишлаб чиқиш ва кўллаш;

в) ҳар-бир даланинг (технологик участканинг) унумдорлик паспортини амалиётга киритиш, унда ҳақиқий ҳолат ва тавсия этиладиган тупроқ унумдорлигини оширишга имконият яратувчи чора-тадбирларни акс эттириш;

г) экиш структурасига, тупроқни эрозиядан муҳофазаловчи қишлоқ хўжалик экинларини киритиш, тупроқни муҳофазаловчи махсус алмашлаб экишни юритиш;

д) тупроқни муҳофазалаш ва меллиорациялаш учун эрозияга қарши ҳамда меллиорациялаш машина ва қурулмаларининг тизимини белгилаш.

3. Тупроқ химоя қилинадиган деҳқончилик тизимини горитиш, тупроққа ишлов бериш ва суғориш тартиботлари бўйича мавжуд тавсия ва тадбирларни тупроқ шароитларини эътиборга олган ҳолда такомиллаштириш;

4. Тупроқларни органик моддалар билан бойитиш ва уларнинг кимёвий, физикавий, агрокимёвий, экологик ва мелиоратив ҳолатларини яхшилашнинг янги самарадор усулларини ишлаб чиқиш;

5. Тупроқ карталарини ва агрокимёвий картограммаларни тузиш. Тупроқ ва бошқа тематик карта ва картограммаларни тузишда замонвий ГИС технологиялардан ва аэрокосмик суратлар ва маълумотлардан самарали фойдаланиш;

6. Тупроқларнинг ўсимликлар озиқа элементлари билан таъминланганлигини ҳисобга олган ҳолда, маҳаллий минерал хом-ашё ресурсларидан кенг фойдаланиш, органик ва минерал ўғитлар кўллаш технологияларини ишлаб чиқиш ва ўғитлаш тизимларини такомиллаштириш;

7. Республика суғориладиган деҳқончилигида тупроқлар хосса ва хусусиятларини яхшилаш, экиладиган ғўза, донли ва бошқа

экинлар хосилдорлигини ошириш учун ички имкониятлардан келиб чиққая ҳолда, ноанъанавий ўғитлар-агрорудаларни (бентонит, глауконит, вермикулит, дарё ётхизиклари, кўмир конлари қолдиқлари), нисбатан арзон органик-минерал ўғитлар ва улар асосида тайёрланган компостларни, таркибида озика элементи билган хомашё ва чиқиндилардан фосфорит, фосфогипс кабиларни қўллаш муҳим илмий ва амалий аҳамиятта эгадир.

Бу тадбирларни амалга ошириш тупроқ деградациясининг олдини олиш, тупроқ унумдорлигини сақлаш, қайта тиклаш ва ошириш ҳамда муҳофазалашга имкон яратади.

ЕР МОНИТОРИНГИ МАЗМУНИ ВА ТИЗИМИ

Ер мониторинги ер фондидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларга баҳо бериш, салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш мақсадида унинг ҳолатини кузатиб бориш тизимидан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг барча ерлари, уларнинг ҳуқуқий режими, фойдаланиш мақсади ва характеридан қатъий назар, мониторинг объекти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 декабр 496-сонли «Ўзбекистон Республикасида ер мониторинги тўғрисидаги Низомини тасдиқлаш ҳақида»ги қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси томонидан манфаатдор вазирликлар ва давлат қўмиталари ҳамда идоралар иштирокида ерларнинг ҳолатини, тезкор ва мунтазам кузатиш ишларини амалга оширувчи, тадқиқотлар, текширишлар ўтказувчи ёки хариталовчи барча корхона ва ташкилотлар учун мажбурий ҳисобланган ягон услуб ишлаб чиқилди ва тасдиқланди.

Мониторинг ерлардан фойдаланиш мақсадини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади ва фонди тоифаларига мувофиқ қуйидаги кичик тизимларга

бўлинади:

- ✓ Қишлоқ хўжалиги мақсадидаги ерлар мониторинги;
- ✓ Аҳоли пунктлари ерлари ва мониторинги;
- ✓ Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадлардаги ерлар мониторинги;
- ✓ Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекрецион мақсадлардаги ерлар мониторинги;
- ✓ ўрмон фонди ерлари мониторинги;
- ✓ сув фонди ерлари мониторинги;
- ✓ захира ерлар мониторинги.

Қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси ер мониторингининг асосий вазифаси ҳисобланади:

Ер фонди ҳолати ўзгаришларини ўз вақтида аниқлаш устидан кузатишлар тизимини ташкил этиш ва амалга ошириш, уларни баҳолаш, салбий жараёнларни прогнозлаш ҳамда уларнинг олдини олиш ва бартараф этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

Давлат ер кадастри юритилишини, ердан фойдаланишини, ер тузишни, ер фондидан мақсадли ва оқилона фойдаланиш, ерларни муҳофаза қилиш ва ер ресурсларини давлат томонидан бошқаришга доир бошқа функциялар устидан давлат назоратини ахборот билан таъминлаш.

Худудий қамраб олинишига кўра ерларнинг республика, минтақавий ва маҳаллий мониторинги амалга оширилади.

Минтақавий мониторинг физик – географик, маъмурий ва бошқа чегаралар билан чегараланган ҳудудларни қамраб олади.

Маҳаллий мониторинг алоҳида ер участкалари ва манзара-экология комплексларини қамраб олади.

Ер мониторинги мазмуни ер фонди ҳолатини махсус ташкил этилган мунтазам кузатишлар (суратга олиш, текшириш ва қиди-рув)дан қуйидагилар ўзгаришларини аниқлаш, баҳолаш ва прогнозлашдан иборат бўлади:

Ерга эгалик қилиш, ердан фойдаланиш, экинзорлар, далалар,

участкалар, манзара – экология комплексларини ҳолати;

Ерлар унумдорлигининг ўзгаришига, уларнинг таназзули ва деструкцияси (аридизация ва чўлланиши, сув, ирригация ва шамол эрозияси, чиринди миқдори ўзгариши, тупроғ таркибининг ўзгариши, оҳаклилиги, бегона ўт босганлиги, шўрланганлиги, қишлоқ хўжалиги ерларининг ўт босганлиги, ерларнинг пестицидлар, оғир металллар, радионуклидлар ва бошқа токсик моддалар, саноат, маиший ва бошқа чириндилар билан ифлосланиши) га таъсир қилувчи жараёнлар:

Табиий озуқабоп ўтлар қоплами ҳолатининг ўзгариши (ўсим-ликлар таркиби, тузилиши, ҳосилдорлиги, сифати ва тўйимлили-гининг ўзгариши) билан боғлиқ жараёнлар;

Дарёлар қирғоқларининг, Орол денгизи, кўллар, сув омборлари, ирригация ва гидротехника иншоотларининг фаолияти;

Жарликлар ва ўпқонлар, ўпирилишлар, сел оқимлари, зилзилалар, сув тошқинлари, «дегишлар», карст, ер чўкиши, бошқа экзоген ва эндоген жараёнлар ва антропоген ҳодисалар туфайли пайдо бўлган жараёнлар;

Аҳоли яшаш жойлари, нефть ва газ қазиб олиш, тозалаш иншоотлари, гўнгхоналар, ахлатхоналар, ёнилғи мойлаш материаллари, ўғитлар, захарли химикатлар омборлари, токсик саноат чиқиндилари ва радиоактив материаллар кўмилган жойлар, шунингдек бошқа саноат объектлари ерларининг ҳолати.

Ерларнинг ҳолати ўзгаришларининг йўналиши ва жадаллигига оид бир қанча изчил кузатишларини (даврий, мавсумий, суткалик) таҳлил қилиш, олинган кўрсаткичларни ерларнинг сифат ҳолати нормативлари билан таққослаш орғали баҳоланади. Ер ҳолатини баҳолаш кўрсаткичлари муайян давр ёки сана учун ҳам абсолют, ҳам нисбий кўрсаткичларда (ўлчов бирлигида) ифодаланади.

Ерлар ҳолатини баҳолаш натижаларига кўра тезкор маълумотлар, ахборотлар, прогнозлар ва тавсияномалар тузилади, уларга ўзгаришлар, айниқса салбий ўзгаришларнинг динамикаси, уларнинг йўналишини ва

жадаллигини тавсифловчи мавзули хариталар, картограммалар, жадваллар ва диарраммалар илова қилинади.

Ер мониторингини юритиш бўйича ишлар давлат бюджети маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Мониторинг юритишнинг моҳияти, турлари ва долзарблиги. Ҳозирги кунда жамиятнинг ҳар қайси жабҳасида кенг оммалашиб улгурган “Мониторинг” тушунчасига дуч келамиз. Хўш, мониторинг нима? Унинг келиб чиқиши тарихи, мақсад ва моҳиятига қисқача тўхталамиз.

“Мониторинг” сўзининг луғавий маъноси, таниқли олим Ю.А.Израэль таъбирига кўра: “такрорий кузатишлар тизими” маъносига эга.

Мониторинг олиб бориш борасидаги дунё аҳамиятига молик дастлабки амалий саъий-ҳаракатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан 1972 йилда Стокгольмда ташкил этилган махсус анжуманда алоҳида тизимга эга бўлган “Атроф-муҳит мониторинги” деб номланган дастур тўғрисидаги қарор қабул қилиниши билан боғлиқ бўлиб, дунё ҳамжамиятида ушбу дастур асосида кенг кўламли ишларнинг тадбиқ этилиши муҳим бир босқич ҳисобланади.

Фанга мониторинг атамаси собиқ иттифоқ Гидрометеорология маркази ва Фанлар Академияси қошида очилган “Табиий муҳит ва иқлим мониторинги” лабораторияси ташкилотчиси Ю.А.Израэль (1974) томонидан киритилган.

Ю.А.Израэль (1974, 1979) мониторинг кузатувларинини амалга оширишда нафақат абиотик, балки биотик омиллар кўрсаткичларидан фойдаланш орқал табиий уҳит экологик мониторингини кўсатиб беришни исботлаб берган. Шунингдек, муаллиф, атроф-муҳит мажмуавий мониторинги”ни таклиф этиб, мониторинг олиб боришнинг концептуал йўллари (“кузатиш-баҳолаш-башоратлаш”)ни асослаб берган.

Мониторинг кенг қамровли тизим ҳисобланиб, В.В.Королёв (2007) эътирофига кўра, уни бир-бирига узвий боғлиқ бўлган детал, локал

(маҳаллий), регионал, миллий ва глобал даражадаги тизимларга ажратиш мумкин.

Россиянинг В.В.Докучаев номли Тупроқшунослик институти Шўр тупроқлар генезиси ва мелиорацияси бўлими ходими Ф.И.Козловский биринчилардан бўлиб 1970 йилларнинг бошларида (1980, 1983, 2003) тупроқ шўрланганлигини ўрганишда аэрофотосуратлардан фойдаланиб, “оптик-структуравий” услубни қўллаб, уни математик моделлаштирган, тупроқ шўрланиш жараёнларини башорат (прогноз) қилишда аэрокосмик фотонусхаларни харитада талқин (дешифровка) қилиш орқали тупроқ шўрланганлиги картограммаларини тузган.

Ушбу йўналишда “аэрофотосъёмка” материалларидан фойдаланиб шўрланган тупроқларни масофавий (дистанцион) диагностикасига асосланган услублар В.М.Мазиков (1978), Е.И.Панкова ва В.М.Мазиков (1985), Е.И.Панкова ва Е.А.Долинна (1992), Е.И.Панкова ва Д.А.Соловьев (1993)лар томонидан ҳам қўлланилган бўлиб, улар Ўрта Осиё региони суғориладиган тупроқлари шўрланганлик даражасини баҳолаш мониторинги ишларини 1975-1989 йилларда Мирзачўлнинг янгидан суғориладиган зонаси ва Жиззах чўли худудларида олиб борганлар ва бир қатор тупроқ шўрланганлиги картограммаларини тузганлар.

Жумладан, Д.А.Соловьев (1989) томонидан олиб борган тадқиқотларда, суғориладиган шўрланган тупроқларни харитада аэрокосмик фотонусхалар ёрдамида талқин қилиш асосида тупроқ шўрланганлик даражасини инвентурзациялаш, худудда қайд этилган шўрланиш ва шўрсизланиш жараёнларининг кўп йиллик динамик тавсифи, жадаллиги ва бу жараёнларни бошқаришга қаратилган илмий тавсиялар ишлаб чиқилган.

1992 йилда Ўзбекистон биология журналида чоп этилган “Ернинг мониторинги нима ва уни қандай ташкил этиш керак?” рукни остида чоп этилган мақолада таниқли олим, академик Д.С.Сатторов (1992) томонидан биринчи марта Ўзбекистон шароитида ер мониторингининг мазмун моҳияти тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари батафсил баён қилинган.

Ғ.Йўлдошев У.Ҳосилов ва Т.Ураимовлар (1992) Республикада “Ер мониторинги хизмати”нинг ташкил этилиши тупроқни муҳофаза қилишнинг илмий асосларини яратиб беради деган фикр-мулоҳазаларини билдиришиб, тупроқнинг бир қатор хосса-хусусиятларини (гумус миқдори, шўрланиш жараёни, сизот сувлари сатҳи ва минераллашганлиги, иккиламчи шўрланиш, макро ва микроэлементлар, тупроқ зичлиги, оғир металлар, захарли химикатлар ва пестицидлар билан ифлосланиш, эрозия ва дефляция жараёнлари ва ҳ.к.) назорат қилиш усулларини таклиф этишган.

Ю.И.Широкова ва Н.Ш.Шарафутдиновлар (2003, 2004) тупроқ шўрланганлиги мониторингини юритишда САНИИРИ томонидан ишлаб чиқилган янги услуб (янги технология) – “ИКС-Экспресс 1Т” русумли электрокондуктометр асбоби ёрдамида тупроқ шўрланганлигини аниқлаш ва Excel и Surfer (тест карталари) компьютер дастурларидан фойдаланиб математик ҳисоблашни қўллаганлар. Муаллифлар томонидан Сирдарё вилоятининг янгидан суғориладиган ҳудуди (Оқолтин тумани)да жойлаштирилган, тадқиқотлар учун танланган 270 гектарлик калит майдоннинг ҳар гектар ерида тупроқ шўрланганлиги даражасини аниқлашга доир илмий изланишларида тупроқ шўрланганлиги даражасини аниқлаш бўйича мониторинг тадқиқотларини ўтказишда, 0-60 см ли қатлам учун ҳар 5-6 гектар ерга биттадан тупроқ нуқтаси (кесмаси) қўйилса етарли деган хулосага келинган.

Н.А.Пронько (2002, 2003) томонидан субарид минтақага мансуб (Ўрта ва Қуйи Поволжья) суғориладиган тупроқларда ГАТ (геоахборот тизимлар)ни қўллаш орқали, мелиорацияланадиган ерлар мелиоратив ва агроэкологик ҳолатларини баҳолаш ва башорат қилиш масаласи бўйича мониторинг тадқиқотлари олиб борилган.

И.Н.Гоголев ва бошқалар томонидан чўл ҳудуди суғориладиган тупроқлари мониторинги услубиёти ва йўлларини белгилашда аосий вазифа қилиб, стационар кузатиш майдончаларини ташкил этиш ва у ерда тупроқнинг дастлабки ва кейинги ҳолатини ёритишда ҳар бир алмашлаб

экиш ротациясидан сўнг кесма қўйиш ва тупроқ намуналари олиш услуби орқали тупроқларни ўрганиб бориш, шунингдек тупроқда содир бўладиган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда мелиоратив ҳолатини баҳолаб бориш таклиф этилган.

Мамлакатимизда ҳам мониторинг юритишнинг давлат устувор йўналишлари қаторига киритилиши алоҳида аҳамиятга молик. Чунки, табиатдан, сувдан, шу жумладан ердан тўғри, оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда тупроқ-мелиоратив ҳолатини яхшилаш аграр тармоқни юксалиб боришга олиб келади.

Бу борада А.Эргашев ва Т.Эргашевларнинг агроэкологик мониторингнинг асосий элементлари (атмосфера, сув, тупроқ, ўсимлик, ҳайвон ва инсон) бир-бирлари билан боғланган ва бир-бирларига таъсир ўтказди деган иборасини келтириш мумкин. Масалан, тупроқнинг экологик мониторинги: тупроқ ҳолати ва уни вақт-макон бирлигидаги ўзгаришларини баҳолаш, шу билан бирга тупроқ ҳосилдорлигини сақлаш, қишлоқ хўжалик экинларидан юқори ҳосил олиш ва аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш имконини беради.

Дарҳақиқат, барча табиий ресурсларни, шу жумладан “тупроқ”ни келгуси авлодлар учун асраб-авайлашимиз шарт, бунинг учун эса, албатта узлуксиз равишда “Ер мониторинги” тадқиқотлари олиб бориш талаб этилади.

Республикамызда дастлабки “Ер мониторингини юритиш” илмий-тадқиқот ишлари Тупроқшунослик ва агрохимё институти томонидан Сирдарё ва Жиззах вилоятларининг суғориладиган ва лалмикор тупроқларида 2003-2008 йиллар мобайнида олиб борилган, тадқиқот натижалари калит майдонларининг тупроқ-мелиоратив ҳолати карта-схемалари илова қилинган якуний ҳисоботларда баён қилинган, тупроқ ҳоссалари ва мелиоратив-экологик ҳолатларини акс эттирувчи бир қатор

мақолалар турли матбуот саҳифалари ва илмий-амалий анжуманлар тўпламларида чоп этилган.

Демак, “Тупроқ-мелиоратив мониторинги” – умумий ер мониторинги тизимининг ажралмас бир бўғини ҳисобланиб, у тупроқ мелиоратив ҳолатида юзага келадиган салбий жараёнларни олдини олишга, уни яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқишга ва албатта макон-вақт оралиғида тизимли кузатишлар орқали суғориладиган тупроқлар ҳолатини назорат қилиб боришга асос бўлиб ҳизмат қилади.

ЕРЛАРНИ КОМПЛЕКС РЎЙХАТГА ОЛИШ

Ерларни комплекс рўйхатга олиш кўйидаги мақсадларда амалга оширилади: барча тоифадаги фойдаланиладиган, эгалик қилинадиган ерларда жойлашган қишлоқ хўжалик ерларини массивлар, участкалар, санитар-ҳимоя зоналари ва ҳоказолар бўйича миқдорий ҳисобга олиш ва сифат ҳолатини баҳолаш, турли хўжалик фаолиятлари натижасида бузилган ерларнинг бузилиш даражасини, тавсифини ва миқдорини аниқлаш, фойдаланиладиган ерларда жойлашган сув манбаларидан фойдаланиш миқдорини, сифатини, замонавий ҳолатини ва ҳарактерини аниқлаш, аҳоли пунктлари майдонларини аниқлаш, ўрмон ва сув фонди ва давлат ер заҳиралари майдонларини аниқлаш, юшққа тоифадаги (саноат, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадлардаги ерлар) ерлар майдонларини аниқлаш, бузилган ерларни қайта тиклашни техник-иқтисодий асосини ишлаб чиқиш.

Ерларни ҳозирги экологик ҳолатини ва фонини баҳолаш учун рўйхатга олиш ишлари мажмуидаги кўйидагилар бажарилади: ер эгалари ва ерлардан фойдаланувчилар ерларини рўйхатга олиш, бузилган ерларни рўйхатга олиш, сув манбаларининг мавжудлигин, ҳозирги ҳолатни ва улардан фойдаланишни рўйхатга олиш, аҳоли пунктлари ерларини рўйхатга олиш.

Ерларни рўйхатга олиш, уларни давлат томонидан ҳисобга олиш, тавсифлаш ва сифат маълумотлари асосида олиб борилади.

Ерларни рўйхатга олиш билан боғлиқ аэрофотосуратлаш, топогеодезик, тупрок, геоботаник ва бошқа қидирув-текширув ва ҳисоблаш ишлари мустақил ишлар сифатида амалга оширилади.

Рўйхатга олиш ишларининг асоси бўлиб, қўйидаги ўнглашлардаги энг янги съёмкалар ва дешифровкалар асосида чоп этилган картографик хужжатлар ҳизмат қилади:

- ✓ суғориладиган ва лалми зоналар учун -1:10000 – 1:25000;
- ✓ яйлов зоналари ва тоғ худудлари учун 1:50000 – 1:100000 (1:300000).

Ерларнинг техноген бузилишлари йирикроқ ўлчамли (1:1000, 1:2000-1:5000) картографик асосда аниқланади.

Дала комплекс тадқиқотлари натижасида қўйидаги хужжатлар берилади:

- ерларнинг ҳолати тўлиқ акс этган ерлардан фойдаланиш плани ва рўйхатга олиш маълумотлари билан биргаликда ерданфойдаланиш турлари бўйича.
- Ерларни ҳисобга олиш қайдномаси ерларни ажратиш хужжатлари бўйича, тоғли зоналарда фойдаланиш, турар жойлари ерларини рўйхатга олиш қайдномалари.
- Ҳар бир рўйхатга олиш турларига қисқача тушунтириш хати.

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ерларини рўйхатга олиш

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ерларини рўйхатга олишда, ерлардан фойдаланиш ҳуқуқи юридик акт билан расмийлаштирилган, ажартилган ерлар чегарасида жойлашган, қисқа ва узоқ муддатда фойдаланиладиган ерлар, саноат ва нефт қазиб олиш корхоналари учун

тоғларда ажратилган ерлар чегарасида ва амалда фойдаланилаётган барча ерлар ҳисобга олинади.

Тайёргарлик даврида эгалик қилинаётган ва фойдаланилаётган ерларни миқдорий ва сифат жиҳатидан ҳисобга олишда қуйидаги маълумот ва ҳужжатлар тўпланади ва ўрганилади:

- Ердан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи давлат актлари ва бошқа ер ажратиш ҳужжатлари;
- Фойдали қазилмалар ишлаб чиқариш ва уларга боғлиқ бўлмаган мақсадлар учун берилган тоғ ер ажратиш ҳужжатлари;
- Ер юзасида бажарилган съёмкалар ва аэрофототасвирлар планлари;
- Тупроқ, мелиоратив, геоботаник ва бошқа тадқиқотлар ҳужжатлари;
- Хўжалик ички ва хўжаликлараро ер тузиш ҳужжатлари;
- Хўжалик ички ва хўжаликлараро ер тузиш ҳужжатлари;
- Давлат ва жамият эҳтиёжлари учун ажратилган ерлар плани.

Давлат ўрмон фонди ерларини ҳисобга олишда ўрмон тузиш ҳужжатлари, шунингдек аҳоли турар жойларини ҳисобга олишда ер-хўжалик тузиш ҳужжатларидан фойдаланиди.

Давлат ҳисобга олиш ҳужжатларидан барча тоифа ер майдонлари бўйича кўчирмалар олинади. План картографик ҳужжатларда ерларни ҳисобга олиш маълумотлари график шаклида кўрсатилади.

Дала ишлари даврида ердан фойдаланиш планини коррективроқ қилишда картографик маълумотларни чоп этиш вақтидан бошлаб содир бўлган ўзгаришлар қайд этилади. Янги ҳайдалган ерлар, янгидан қурилган аҳоли пунктлари, ишлаб чиқариш иншоотлари, сув манбалари, йўллар, ўзгалар фойдаланиладиган ерлар ва план харита вазиятининг бошқа элементлари.

Дала тадқиқотлари даврида табиий озуқа ерларидан фойдаланишнинг юзага келган тизими тупроқ ва геоботаник тадқиқотлар маълумотларини ҳисобга олган ҳолда аниқланади, мумкин қадар кейинги йилларда қўлланилаётган ерлардан фойдаланиш тизимлари таъсирида ўсимлик

қоплами таркибида юз бераётган ўзгаришлар йўналиши, ҳосилдорлиги ва маданий техник ҳолати (яйловлар топталганлигига, бегона ўтлар миқдори, эрозияга учраганлиги) аниқланади.

Ерларни ҳисобга олиш маълумотлари ва ерларни рўйхатга олиш (дала коррективкаси) натижалари асосида ерларни давлат ҳисобга олиш рўйхатининг 22 шакли ва 10-иловасига мувофиқ ерларни ҳисобга олиш қайдномаси тузилади. Тегишли ўлчамга тўғри келувчи график кўринишидаги ҳужжатлар тайёрланади, алоҳида бўлим тарзида ерларнинг ҳозирги ҳолати ва улардан фойдаланиш бўйича қисқача тахлилий тушунтириш матинлари берилади.

Бузилган ерларни рўйхатга олиш

Фойдали қазилмалар конларини ишлатиш, геология қидирув, тадқиқот, қурилиш ва бошқа ишлар натижасида бузилган тупроқ қопламлари ерларини рўйхатга олиш Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ўрнатилган тартибда ўтказилади.

Рўйхатга олишнинг мақсади – бузилган ерлар улар майдонлари ва сифат ҳолатларини табиий кўринишда ерлардан фойдаланиш чегараси доирасида санитар-муҳофаза зоналарини (агар улар мавжуд бўлса) ҳисобга олган ҳолда аниқлашдан иборат.

Рўйхатга олишга (ҳисобга олинган) доимий, вақтинчалик ва узоқ муддатларда фойдаланилаётган барча ер тоифаларида ва давлат ер захираларидаги бузилган ерлар ва тупроқ қоплами техноген бузилишининг барча турлари киради. Рўйхатга олишда ҳар бир объектда қуйидагилар ўтказилиши лозим:

✓ Бузилган ерларнинг картографик ҳужжатлари ўз аксини топлан майдонларини аниқлаш;

✓ Бузилган ерларни қайта тиклаш мақсадида ер турлари бўйича ажратиш;

✓ Тоғ техник хужжатлари, аэрофототасвир маълумотлари ва тупрок, геоботаник, гидрогеологик ва бошқа тадқиқотлар маълумотлари асосида бузилган ерлар тавсифномасини тузиш;

✓ Қайта тиклаш ишларидан кейин бузилган ерлардан фойдаланишнинг дастлабки таклифларини ишлаб чиқиш.

Тайёргарлик даврида Ер ресурслари давлат қўмитаси мутахассислари бузилган ерлар билан боғлиқ ишларни бажарадиган корхоналар, ташкилотлар, идоралар мутахассислари билан биргаликда янги маълумотларни ердан фойдаланиш план-харитасига туширадилар.

1:1000, 1:2000, 1:5000 ўлчамдаги (бузилган ерлар майдони маълум ўлчамда кўрсатилиши лозим бўлса янада майдароқ масштаблардан ҳам фойдаланиш мумкин) план-харитавий хужжатлардан фойдаланилади.

Бузилган ерларни дала кузатув-тадқиқотлари жараёнида план-харитавий хужжатларга:

а) ҳар бир участкага рим рақамлари билан (I, II, III) санок рақами берилади;

б) қабул қилинган таснифга биноан бузилган ерлар типлари аниқланади. Бу типлар араб рақамлари билан (1,2,3) белгиланади.

в) бузилган ерлар типлари доирасида ҳар бир контурнинг ҳақиқий ҳолати аниқланади. Ҳар бир контур –а, б, в, г ва ҳоказо ҳарфлар билан белгиланади. Агар участкалар доирасида (I, II, III) бузилиш типлари бир хил бўлган бир нечта контурлар учраса, у ҳолда қавс ичида уларнинг тартиб рақамлари – II – Ia (1), II – Ia (2) ва ҳ.к. қўйилади.

г) ҳар бир контур (ўрам) доирасида ерлар бузилгунга қадар ер майдонларидан фойдаланиш турлари (шудгор, яйлов ва ҳоказо) аниқланади ва қайта тиклашдан кейин фойдаланиш режалари тузилади.

Тайёргарлик ва дала ишлари амалга оширилгандан кейин ерлардан фойдаланиш, ерларга эгалик қилиш турлари бўйича бузилган ерлар якуний қайдномаси тузилади.

Бузилган ерларни ҳисобга олишда йиғиб олинган устки унумдор катламни сақлаш учун банд бўлган жойлар (омборлар) ҳажми ва майдонлари аниқланади. План – харитада омборлар чегараси пунктир чизиклар, уларнинг рақамлари эса араб сонлари билан кўрсатилади. Тупроқнинг суриб ташланган унумдор катлами тўғрисидаги маълумотлар қайдномага киритилади. Техноген рельеф шакли бузилган ерлар таснифи асосида белгиланади. Бузилган ерлар сув билан таъминланганлик даражаси ва табиий намланганлик характери бўйича гуруҳларга ажратилади. Контурлар қайдномаси маълумотлари асосида ерларни фойдаланиш ва ерларга эгалик қилиш бўйича бузилган ерларни ҳисобга олиш якуний қайдномаси тузилади.

Руйхатга олиш маълумотлари асосида ерларнинг руйхатга олиш хариталари тузилади, унда бузилган майдонлар индексацияланган ва тасвирланган ҳолда барча бузилиш типлари бўйича кўрсатилади. Ерларни комплекс руйхатга олиш ҳисоботида бузилган ерларни руйхатга олиш ҳужжатлари келтирилади.

Сув манбааларини руйхатга олиш

Ерларни комплекс руйхатга олишда бир вақтнинг ўзида аҳоли турар жойларини ҳам киритган ҳолда ердан фойдаланиш участкаларидаги сув манбааларининг мавжудлиги ва ҳозирги ҳолатини аниқлаш ишлари ҳам бажарилади.

Руйхатга олишга ердан фойдаланиш ҳудудларида жойлашган барча яйловлар ва сув манбаалари бўлган бошқа тоифадаги ерлар киритилиши керак. Барча сунъий иншоотлар: яйловларни суғоришда аҳолини сув билан таъминлашда ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ва фойдаланилмайдиган қудуқлар, кўллар, сув омборлари, каптировка қилинган булоқлар, каналлар ва сув қувурлар, доимий сув сақланадиган жойлар, дарёлар ва кўллар сув тўплагичлари ҳамда табиий сув манбаалари – каптировка қилинмаган булоқлар, кўллар ва дарёлар олинади.

Тайёргарлик даврида сув кадастри ва сув чиқарилган яйловлар ҳақида олдинги йиллардаги сув чиқариш иншоотларини паспортлаштириш

хужжатлари, қурилган гидротехник иншоотлар лойиҳалари ва фойдаланишга топшириш ҳақидаги акт хужжатлари ҳамда гидрологик ва гидрогеологик кидирув ишлари материллари ва бошқа тегишли хужжатлар йиғилади ва ўрганилади. Қабул қилинган ўлчамдаги план асоиға ўтган йилларда сув чиқазилган яйловларнинг рўйхатга олиш маълумотлари туширилади. Сув чиқариш иншоотларини паспортлаштириш маълумотлари ёзиб яқилади.

Аҳоли турар жойлари ерларини рўйхатга олиш

Ерларни комплекс ҳисобга олишда аҳоли пунктлари ерлари ҳам ҳисобга олинади. Тайёргарлик даврида ерларни ҳисобга олиш хужжатлари йиғилади, аҳоли пунктлари тузиш ва қуриш лойиҳалари, хўжалик ичкиер тузиш лойиҳалари маълумотлари, аҳоли турар жойининг келгусида ривожланиш истиқболлари тўғрисидаги маълумотлар, томорқа ерлари тўғрисидаги маълумотлар, план-харитографик ва бошқа хужжатлар ўрганилади ва баҳоланади.

Аҳоли турар жойлари ерларини дала текширув даврида уларнинг ҳақиқий ҳажмларига аниқликлар киритилади. Рўйхатга олиш натижалари дала текширув-тадқиқот далолатномаларида ўз аксини топади ва дала тузатишларини ҳисобга олган ҳолда чизмаларга ўтказилади.

1:500 ўлчамдаги чизмаларда қуйидагилар кўрсатилиши керак.

- а) аҳоли турар жойларининг ҳозирдаги ва лойиҳадаги чегаралари;
 - б) шаҳар ва посёлка қурилиш ерлари;
 - в) умумий фойдаланиш майдонлари;
 - г) қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, бошқа ер турлари;
 - д) ўрмон дарахтзорлари билан банд ерлар;
 - е) саноат, транспорт, алоқа, мудофаа ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган ерлар;
 - ж) алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар ерлари;
- 3) сув фонди ерлари;
- и) заҳира ерлари.

Руйхатга олиш натижалари асосида ҳар бир аҳоли турар жойининг экспликацияси дала текширув ва ерларни ҳисобга олиш маълумотлари билан бирга тузилади.

Шаҳар ерлари мониторинги

Шаҳар ерлари мониторингида шаҳар ерлари баҳоси ва экологик ҳолатига салбий таъсир кўрсатувчи омилларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф қилиш мақсадида шаҳар муҳитидаги табиий ва антропоген жараёнлар устидан мунтазам кузатишлар олиб борилади.

Кузатиладиган ҳудуднинг ўлчовидан келиб чиқиб мониторингнинг ҳар хил даражаси белгиланади. Тошкент шаҳрида ҳудудий, шаҳар миқёсидаги (шаҳар ҳудуди доирасидаги майдонларни қамраб олувчи ва маъмурий-ҳудудий бўлинмалар чегарасида ажратиладиган ерларда) ва локал-маҳаллий (ҳар бир эгалик қилинадиган ва фойдаланиладиган ҳудуд маъмурий-ҳудудий чегарасида олиб бориладиган) мониторинглар амалга оширилади.

Кичик шаҳарлар учун ер мониторинги локал-маҳаллий (шаҳар чегарасидаги майдонларни қамраб олган) ва локал-мукаммал (алоҳида ер участкалари чегарасида) мониторингларга бўлинади.

Шаҳар ерлари мониторинги тизимини яратишнинг илмий-услубий асослари

Шаҳар муҳитида мониторингни юритишда таҳлил талаб этувчан жараёнларга, ерларнинг сифат ва баҳо қийматларига ҳам салбий, ҳам ижобий таъсир этувчи йўналишларга эга ҳар қандай ўзгаришлар киради.

Салбий жараёнлар таҳлили қўйидагиларни баҳолаш мобайнида амалга оширилади:

а) шаҳар ерлари ва муҳитига таъсир кўрсатувчи омилларни (атмосферага чиқадиган моддалар, оқова сувларни ташлаб қўйиш, қурилиш ишлари ва бошқалар);

б) шаҳар ерлари ва муҳити ҳолатларининг ўзгаришларини (атмосферанинг, сув объектларининг, ердан фойдаланиш чегараларининг ва бошқаларнинг ифлосланиш даражаси);

в) таъсир этиш оқибатларини (иморат ва иншоотларнинг емирилишига учраши, аҳоли ҳаракатланишида йўқотилган вақт йиғиндиси, аҳоли соғлиги ҳолати ва ҳоказо);

г) табиий компонент ва мажмуаларнинг инсон фаолияти омилида таъсирига турғунлигини (атмосфера, тупроқ, сув ва бошқаларнинг ўз-ўзини тозалаш қобилияти).

Салбий жараёнларни таҳлил этиш асосида бу жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф қилишга қаратилган қарши тадбирлари ишлаб чиқилади.

Салбий жараёнларни комплекс баҳолаш уч кўринишда тўла ва мукамал баҳолаш асосида шаклланади:

- а) иқтисодий;
- б) ижтимоий (антропоэкологик);
- в) экологик.

Шаҳар муҳитида салбий жараёнларнинг ривожланиш сабабларига кўра улар 4 гуруҳга бўлиниши мумкин:

- 1) табиий
- 2) табиий-техноген
- 3) техноген
- 4) ижтимоий

Салбий жараёнлар оқибатлари ҳарактеридан келиб чиқиб уларнинг куйидаги 4 та гуруҳга бирлашувчи алоҳида турларини кўриб чиқилиши лозим:

а) шаҳар ерларининг ҳуқуқий режимларини бузувчи жараёнлар (ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш, ўзбошимчалик билан қурилишлар қилиш ва ҳоказо);

б) шаҳар ерлари архитектура – қурилиш ҳолатига салбий таъсир этувчи жараёнлар (ерларнинг ҳолатига салбий таъсир этувчи, мавжуд меъёрий талабларни бузган ҳолда носамарадор равишда ҳудудларни ташкил қилиш, объектларни қуриш ва фойдаланиш ва бошқалар);

в) шаҳар ерлари муҳандислик – қурилиш ҳолатига салбий таъсир этувчи жараёнлар (ички ва ташқи муҳандислик-геологик жараёнлар: емирилиш-ўпирилиш ҳолатлар, чўкишлар, кўтарилиб қалқишлар, сув босишлар, ботқоқланишлар ва бошқалар);

г) шаҳар ерлари экологик ва санитар-гигеник ҳолатига салбий таъсир этувчи жараёнлар (ўсимлик қопламларини йўқ қилиш, ерларни турли зарарли моддалар билан ифлосланиши ва захарланиши, турли маиший чиқиндиларнинг тўпланиб қолиши);

д) шаҳар ерлари тупроқ қоплами ҳолатига салбий таъсир этувчи жараёнлар (унумдор қатламнинг бузилиши, тупроқ эрозияси, тупроқ профилининг ишқорланиши ва бошқалар натижасида тупроқ унумдорлигининг пасайиши).

Мониторинг натижаси сифат ва миқдорий параметрлар ва кўрсаткичлар билан ифодаланади. Масалан: қурилишларнинг зичлиги ва кўп қаватлилиги, муҳандислик тармоқларининг тавсифи емирилиш-ўпирилиш жараёнларнинг содир бўлиш эҳтимоли, хавfli кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва биологик захарли моддалар билан ифлосланиши ва биологик захарли моддалар билан захарланиш ва ҳ.к. Бу параметр ва кўрсаткичлардан кейинчалик ерларни жабҳалар бўйича ва экологик баҳолашда фойдаланилади. Шаҳар ерлари мониторинги натижаларини картографик акс эттиришда етарли даражада осон ўқиладиган 1:2000 – 1:100000 ўлчамлар қатори асосий ҳисобланади.

Шаҳар ерларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш

Шаҳар ерларидан самарали фойдаланиш деганда, мураккаб ижтимоий тизим ҳисобланган шаҳар манфаатларига мос равишда ерлардан фойдаланиш тушунилади. Булар: турли шаҳар туманларининг ўзига хос ҳолати ва ривожланиш даражасини ҳисобга олган ҳолда шаҳар ерларида ҳар хил объектларни самарали жойлаштириш шунингдек, ердан фойдаланишда умумшаҳар ва маҳаллий манфаатларни уйғунлаштиришдир.

Шаҳар ерларидан самарали фойдаланишнинг интеграл кўрсаткичи сифатида инсон истиқомат қиладиган атроф-муҳитнинг меъёрий сифатини сақлаб қолиш шарти билан майдон бирлигида ишлаб чиқариш ва коммерция фаолиятдан олинадиган ялпи даромад миқдорини қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

Шаҳар ерларидан фойдаланиш самарадорлиги қуйидаги кўринишларда баҳоланади: ер (ерларга тўловларнинг максимал суммаси); шаҳар қурилиши (шаҳар кўп тармоқли мажмуалари моддий базасини ривожлантиришнинг ҳудудий масофавий шароитларини яратиш); табиатни муҳофазалаш (қимматли табиат ландшафтларини тўлиқ сақлаб қолиш ва экологик мувозанатни таъминлаш).

Шаҳар ерларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш мезони умумтизимий (ерлардан фойдаланишнинг шаҳар манфаатларига мос келишини тавсифлайди) ва локал (муайян майдонлардан фойдаланишнинг улар учун белгиланган мақсадларга мослиги даражасини тавсифлайди) гуруҳларга бўлинади.

Ерлардан фойдаланиш самарадорлиги улардан фойдаланишни комплекс баҳолаш асосида аниқланади. Асосий ҳужжат сифатида функционал зоналарга бўлиш ва муайян ҳудуддан фойдаланишнинг тасдиқланган лойиҳаси қабул қилинади. Ер участкаларидан амалий фойдаланишнинг шаҳар ривожланиши бош планига мослигини баҳолаш шаҳар ерларидан фойдаланиш самарадорлигининг мезони ҳисобланади.

Шаҳарнинг алоҳида туман ёки ер участкаларидан фойдаланиш самарадорлиги шу ҳудуддаги мавжуд ресурсларни ўзлаштиришнинг лойиҳада кўрсатилганига нисбати билан тавсифланади.

Шаҳар ерларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичларидан ерлардан фойдаланиш иқтисодий бошқариш амалиётида ер тўловларини ҳисоблашда ошиб борувчи коэффициентлар сифатида фойдаланиш мумкин.

Шаҳар ерларини ўзлаштириш даражасини ҳисоблаш ер участкаларини узоқ муддатларда ўзлаштирилмаганлиги учун жарима санкцияларини амалга оширишда ҳам зарур.

Шаҳар ерларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларига қўйидагилар киради:

- а) ташландиқ ерларни аниқлаш;
- б) бош планда шаҳар қурилиш объектлари учун резервлаштирилган ер участкаларини молиялаштирилмаганлиги сабабли вақтинча ўзлаштирилмай қолганлигини ҳисобга олиш;
- в) ноқулай ерларни (жар, сув ювиб кетган ерлар, кўчкилар ва ҳоказолар) ҳисобга олиш;
- г) ифлосланган ерларни ҳисобга олиш;
- д) самарасиз фойдаланиладиган ерларни (саноат зоналари тегишли мақсадларда фойдаланимайдиган ва ҳоказолар) ҳисобга олиш;
- е) шаҳардан чиқаришга таълуқли корхоналар ерларини ҳисобга олиш.

Қишлоқ хўжалиги ерларида амалий тупроқ тадқиқотлари мониторинги

1. Тупроқ тадқиқотлари ва маълумотларни тузатиш (корректировка)

Тупроқ амалий тадқиқотлари мониторинг тизимида ёрдамчи бўғин бўлиб, у бирламчи тупроқ тадқиқотларини ва маълумотларни тузатишни назарда тутди. Дала тадқиқотлари ва камерал ишлар республикада бор бўлган ва амалдаги кўрсатмалар ва услубий қўлланмалар талабларига мувофиқ бажарилади.

Амалий тадқиқотларни ўтказишдан мақсад, тупроқ қопламанинг замонавий ҳолати ва табиий-антропоген омиллар таъсирида ўзгаришлар тўғрисидаги тўлиқ ва уларга тушунтириш хатлари ёзилади.

2. Қишлоқ хўжалиги ерлари тупроқларида суғориш сув ва шамол эрозияларининг локал ривожланиш мониторинги

Суғориш, сув ва шамол эрозияларининг ривожланиши мониторинги, тупроқ ва тупроқ-эрозия тадқиқотлари маълумотларига асосланади.

Суғориш, сув ва шамол эрозияларининг ривожланиши мониторинги масофали, ер устида ва аралаш усулларда амалга оширилади. Тупроқларни суғориш, сув ва шамол эрозиялари ривожланишига учраш даражасига кўра ажратиш диагностика кўрсаткичлари бўйича тегишли кўрсатмаларга мос равишда амалга оширилади. Шамол эрозиясининг ривожланишини башоратлаш турли механик таркибли тупроқларнинг дефляцияга чидамлиги даражасига таянади.

Сув ва суғориш эрозияларининг ривожланишини башоратлаш тупроқнинг механик таркиб, чириндилигига таянади, бунда ёнбағирнинг экспозицияси, узунлиги, қиялиги эътиборга олинади.

3. Қишлоқ хўжалиги ерлари туз режимининг локал ўзгариши мониторинги

Шўрланган тупроқларни миқдор ва сифат жихатидан ҳисобга олиш ва улар мониторингини ўтказишда дастлабки маълумотлар сифатида йирик масшабли тупроқ текширишлари ва тупроқ туз тадқиқотлари маълумотлари хизмат қилади.

Шўрланган суғориладиган ва кўрик тупроқларнинг тарқалиш ареали ва шўрланиш даражасининг ўзгаришлари мониторинги дала шароитида амалга оширилади. Кесма ва скважиналар сони текширув съёмка ўлчами билан чегараланади, намуна олиш усули ва тупроқ горизонтлари сони эса шўрланиш характери билан белгиланади.

Тупроқ шўрланишига оид аниқланган ўзгаришлар харита-плурда тасвирланади ва тушунтириш матнида ёритилади, ишнинг услуби таърифланади ва тупроқ туз режимидаги ўзгаришлар таҳлили берилади.

Суғориладиган тупроқлар туз режими ўзгаришлари мониторингини амалга оширишда тупроқнинг шўртобланиш эҳтимолини назорат қилиб бориш лозим.

4. Қишлоқ хўжалиги ерларининг оғир металлар ва захарли элементлар билан локал ифлосланиши мониторинги

Оғир металлар ва захарли элементлар миқдори мониторинги учта ўзаро боғланган фаолиятдан ташкил топади: а) оғир металлар ва захарли элементлар миқдорини тупроқда атмосферада сув манбаларида кузатиш:

б) тупроқлар, атмосфера ва сув манбаларининг оғир металлар ва захарли элементлар билан ифлосланиши даражасини баҳолаш:

в) тупроқларда, атмосферада ва сув манбааларида оғир металлар ва захарли элементларнинг келажакдаги миқдорий ўзгаришлари башоратини тузиш.

Тупроқларнинг оғир металлар ва захарли элементлар билан ифлосланиш жадаллигини назорат қилиш, текшириш унинг ҳудуди табиий шароитини ўрганиш билан биргаликда олиб борилади.

Тупроқларнинг оғир металлар ва захарли элементлар билан ифлосланиши мониторинги тайёргарлик, дала ва камерал даврларда бажарилади:

Тайёргарлик даврида табиий шароитларни тавсифловчи нашр этилган маълумотлар тўпланади ва бир тизимга тушурилади, ифлослантирувчи манбаалар борлиги ҳақидаги маълумотлар йиғилади.

Дала тадқиқотларидан олдин аниқликлар киритиш учун тадқиқот худуди айланиб чиқилади. Ифлосланиш майдонлари ажратилади, шамол “гули” бўйича йўналишлар профили, экологик майдончалар ва таянч кесмалар жойи белгиланади.

Муайян шароитларга боғлиқ ҳолда тупроқнинг оғир металллар ва захарли элементлар билан ифлосланганлик харитаси ва харитограммалари қўйидагича тузилади:

- а) полигонларда 1:25000-1:50000 ўлчамда
- б) стационарларда 1:10000-1:25000 ўлчамда
- в) экологик майдончаларда 1:1000-1:5000 ўлчамда

Дала тадқиқотлари ва тупроқларнинг оғир металллар ва захарли элементлар билан ифлосланишнинг дастлабки хариталарини тузиш учун ўлчами дала тадқиқотлари ўлчамига мос келувчи тупроқ харитаси хизмат қилади. Тупроқ харитасига шамол “гули” контури, ифлосланиши мумкин бўлган майдонлар, йўналишлар тармоғи туширилади.

Тупроқ морфологик тузилиши, физик-кимёвий хусусиятларини тавсифлаш учун чуқурлиги 1 метр бўлган тупроқ кесмалари қўйилади. Лаборатория таҳлиллари учун ҳар 10 см дан тупроқ намуналари олинади.

Оғир металллар ва захарли элементларнинг тупроқдаги намуналарини олишда, сақлашда ва ташишда ифлосланишдан сақловчи шароитлар яратилиши зарур.

Йўл четларидан (автомобил ва темир йўл таъсири остидаги майдонлардан) тупроқ намуналари чизикли йўналиш бўйича рельефи, тупроғи, ўсимликлари ва намлигини ҳисобга олган ҳолда олинади.

Тупроқлар оғир металллар захарли элементлар билан ифлосланиш даражасига кўра қўйидагича ажратилади:

- а) ифлосланмаган (оғир металлларнинг чегараланган концентрациясидан ЧК кам);
- б) мўътадил ифлосланган тупроқлар (оғир металлларнинг концентрацияси ЧК га тенг);

в) ифлосланган тупроқлар (оғир металллар концентрацияси ЧК дан кўп)

Дала ва лаборатория тадқиқотлари натижасида: тупроқнинг оғир металллар ва захарли элементлар билан ифлосланганлиги харитаси (харитограммаси), тушунтириш хати ва тупроқ паспорти тузилади.

5. Қишлоқ хўжалиги ерлари тупроқларининг техноген бузилиши мониторинги

Тупроқларнинг техноген бузилиши мониторинги ерлардан фойдаланиш динамикасини бир тизимга келтириб, режимли кузатувлардан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади.

Дала ишлари маълумотлари асосида қишлоқ хўжалик ерлари техноген бузтилганлик хариталари (харитограммалар) тузилади ва бузилиш турлари ва даражалари бўйича майдонлари қайдномаси тўлдирилади, шунингек қисқа тушунтириш матни ёзилади.

6. Нефть маҳсулотлари билан тупроқларнинг локал ифлосланиши мониторинги

Нефть қазиб олиш ҳудудларининг санитар-ҳимоя ҳудудида ва саноат майдончаларида тупроқнинг ифлосланишини назорат қилиш олинган тупроқ намуналарини лабораторияда таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Лабория таҳлиллари учун тупроқ кесмалари сони, чуқурликлари ва олинадиган намуналар миқдорлари тадқиқот дастурида белгиланиб ифлослантириш манбааларидан турли узоқликда шамол “тули”га мос ҳолда олинади.

Ажратиб олинган тупроқ намуналарида оғир металллар ва захарли моддалар, бром, йод, фтор, бор, олтингугурт, нефть маҳсулотлари ва юзадаги фаол моддалар аниқланади. Лаборатория тадқиқотлари натижалари тушунтириш хатида жадваллар, графиклар, диаграммалар тарзида ёритилади.

7. Ўсимликларда оғир металллар ва захарли моддалар тўпланиши мониторинги

Ўсимликларнинг оғир металллар ва токсик моддалар билан ифлосланиши даражаси ва динамикасини аниқлаш учун, ҳар бир ўсимлик туридан алоҳида намуналар олинади. Бунда албатта ўсимликларнинг ривожланиш фазаси кўрсатилади, чунки вегетация даврида оғир металллар ва токсик моддалар миқдори ўзгариб боради.

8. Қишлоқ хўжалиги ерлари тупроқларининг пестицидлар ва гербицидлар билан ифлосланиши мониторинги

Тупроқларнинг пестицидлар ва гербицидлар билан ифлосланиши мониторинги режими дала, лаборатория ва камерал тадқиқотларда амалга оширилади, бунда уларнинг миқдори аниқланади.

Тупроқларнинг пестицидлар ва гербицидлар билан ифлосланиши мониторингида намуналар олиш нуқталар сони тадқиқотлар ўлчами ва ер – участкаси тузилиши тоифасини эътиборга олган ҳолда иш дастуридан белгиланади.

Тадқиқотлар натижалари асосида тупроқларнинг пестицидлар ва гербицидлар билан ифлосланганлиги харитограммаси уларнинг хавфлилик синфини кўрсатган ҳолда тузилади ва тушунтириш ҳати ёзилади.

Қишлоқ хўжалиги ерларининг минерал ўғит қолдиқлари билан ифлосланиши мониторинги

Оғир металллар ва фтор миқдори мониторинги фосфорли ўғитлар қўлланилган ёки қўлланилаётган қишлоқ хўжалиги ерларида шунингдек бу ўғитларни тайёрловчи- заводлар таъсир доирасидаги ҳудудларда амалга оширилади.

Ҳаддан ортиқ минерал ўғитлар қўлланилган тупроқлар ифлосланганлиги мониторинги дала, лаборатория ва камерал тадқиқотлар ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Тупроқларга кесмалар тушириш ва тупроқ кесмалари сони, уларнинг чуқурлиги, намуналар олиш ва сақлаш амалдаги кўрсатмалар асосида аниқланади. Минерал ўғитлар қолдиқлари билан тупроқларнинг ифлосланганлиги мониторинги натижалари тушунтириш хатида ёритилади ва харитада (харитагораммада) акс эттирилади.

Ер мониторингини информацион-техникавий таъминлаш

Мониторингни информацион-техникавий таъминлаш республика ер ресурсларини бошқариш мақсадида кузатув тадқиқот натижаларини йиғиш тўплаш ва таҳлилқилиш орқали ер фондлари ҳолати тўғрисида тезкор маълумотларни олишга мўлжалланган.

Ер мониторингини информацион-техникавий таъминлаш кўп босқичлик автоматлаштирилган ишчи ўринлар тизимидан иборат бўлиб қўйидагиларни ўз ичига олади:

- а) маълумотларнинг марказий банки;
- б) маълумотларни график ва амалий базаларини юритишнинг аппарат-дастурий комплекслари;
- в) модем ва бошқа алоқа тизимларидан фойдаланилган ҳолда каналлар орқали телекоммуникацион алмашув воситалари.

Ер мониторингини информацион-техникавий таъминлаш ва ер ресурсларини бошқариш системаси қўйидагиларини ўз ичига олади;

- а) қуйи даражада – Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси туман мажмуалари;
- б) ўрта даража – Ўзбекистон республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси вилоят мажмуалари;
- в) республика даражаси – Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси.

Информацион-техникавий комплексни яратиш ишлари натижасида ер мониторингини ўтказишда фойдаланилган ерларда ўтказилган тупроқ геоботаник, гидрогеологик ва бошқа тадқиқотлар, ердан фойдаланиувчиларни руйхатга олиш ерларни миқдорий ҳисобга олиш, тупроқ бонитировкаси ва ерларнинг қиймат баҳолари маълумотлари банки бўлган республика ер ресурсларини бошқаришнинг марказий тизими яратилади.

Ер мониторинги натижаларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби

Ер мониторинги ишлари Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитасининг ишлаб чиариш бўлинмалари томонидан бажарилади.

Ер мониторинг объектлар бўйича материаллари ижрочилар бўлим бошлиқлари ва раҳбарлари (институт, бўлим, филиал ёки экспедиция) имзолаган ҳисоботлар ва харитографик материаллар кўринишида берилади.

Ер мониторинги бўйича йиллик ёзма ҳисобот ва харитографик материаллар кўринишидаги якуний маълумотлар ер тузиш вилоят ишлаб чиқариш бўлинмалари илмий-техникавий кенгашларида муҳокама этилади ва институтлар, филиаллар, бўлимлар, экспедициялар раҳбарлари томонидан тасдиқланади. Йиллик ҳисоботлар охири босқичда вилоят ер ресурслари бошқармалари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Ер мониторинги маълумотлари тўрт нусхада (объектлар бўйича ва якуний) тайёрланади. Бир нусхаси бўлинмада қолади, бир нусхас ер ресурслари вилоят бошқармасига жўнатилади ва икки нусха Тошкент Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитасига юборилади.

ХУЛОСА

Суғориладиган ерлар тупроқ шароити, механик таркиби, шўрланиш даражаси, гипснинг мавжудлиги,

тошлоқлиги, эрозияга мойиллиги ва бошқа хусусиятлари бўйича фаркданади.

Паст тоғлар, тоғости ва тоғолди ҳудудларидаги тик (вертикал) минтака тупроқлари суғориладиган барча ерларнинг 43 фоизини ташкил этади, шулардан турли тусли бўз тупроқлар 0,8; типик бўз тупроқлар 17,3; оч тусли бўз тупроқлар 18,1; бўз ўтлоқи, ўтлоқи ва ботқоқ ўтлоқи тупроқлар 6,8 фоизни ташкил қилади.

Чўл зонаси текислик ҳудудларидаги тупроқлар суғориладиган ерларнинг 57 фоизини ташкил этиб, шулардан тақир тупроқлар 8,2 фоизни, ўтлоқи-тақир, ўтлоқи ва ботқоқ ўтлоқи тупроқлар 47 фоизни, сур тусли кўнғир, сахро-қумлоқ тупроқлар, шўрхоқлар 1,8 фоизни ташкил қилади.

Республика бўйича ўрта қумоқ таркибли тупроқлар салмоғи юқори бўлиб, жами суғориладиган ерларнинг 47 фоизини ташкил этади.

Бундай тупроқларнинг сув-физик хусусиятлари мўътадил бўлади, улар етарли нам сақловчи ва сув ўтказувчан бўлиб, тузларнинг ювилиши ва ишлов берилиши осон.

Механик таркиби оғир қумоқли тупроқлар суғориладиган ерларнинг 25 фоизини ташкил этади. Улар бир қатор ноқулай сув-физик хоссаларига эгадир.

Республика аҳолисининг катта қисми (62%) қишлоқ хўжаликларида асосан, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда яшайди. Шундай экан қишлоқ хўжалик аҳолисининг яшаш даражаси тупроқнинг ҳосилдорлик имконияти билан боғлиқ. Шунинг учун қишлоқ хўжалик ер манбаларидан тўғри фойдаланиш, суғориладиган ерларнинг унумдорлигини тиклаш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш долзарб масала бўлиб, тез ҳал қилишни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон» 1997.
2. Атлас. Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурслари Т., 2001.
3. Дўстмуродов Р. «Фермер хўжаликларида солиқ» Т., 2004.
4. Мақсудов Ж., Нагаев Г., Акромов И. Қўзиёв Р., Ахмедов А. Тупроқ хариталари ва ерларни баҳолаш ҳужжатларидан фойдаланиш. Т., 2000.
5. Намозов Х. Ҳайдаладиган ерларнинг иқтисодий баҳоси. Т., 2003.
6. Намозов Х.Қ.-Ер ресурсларидан фойдаланишда ер кадастрининг роли ва тупроқ унумдорлигини ошириш йўллари. ТошДАУ. Т., 2001.
7. Намозов Х.Қ, Шадраймова К.И, Турдиметов Ш.М Тупроқ бонитировкаси «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». Т., 2004.
8. Ниғматов.А. Ер ҳуқуқи. «Тошкент Ислом Университети» 2001.
9. Норқулов У. Шералиев Х. "Қишлоқ хўжалиги мелиорацияси". "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". Т., 2003.
10. Расулов А., Эрматов А. - "Тупроқшунослик деҳқончилик асослари билан" "Ўқитувчи". Т., 1980.
11. Рахмонов Қ. Ягона ер солиғи. Ўзбекистон қишлоқ хўжалик журнали. 2003/4. 8-9 б.

12. Сатторов Д., Мусаев Б. Тупроқшунослик, агрокимё ва мелиорацияга оид халқаро атамалар бўйича русча-ўзбекча луғат. «Меҳнат». Т., 1992.

13. Турсунов Л.Т. “Тупроқ физикаси”. “Меҳнат”. Т., 1988.

14. Туропов И., Намозов Х.Қ-Ер кадастри. Т., 2003.

15. Узоқов П., Бобоҳўжаев И. – «Тупроқшунослик». «Меҳнат». Т. 1995.

16. Умаров М.У.«Почвы Узбекистана». «Фан». Т. 1975.

17. Шадраймова К.И., Намозов Х.Қ. Лалмикор тупроқлар бонитировкаси, уларни иқтисодий ва қиймат баҳоси. Т., 2003.

18. Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси», «Давлат ер кадастри» тўғрисидаги қонунлари. Т., 1998.

19. Ўзбекистон Республикаси “Давлат ер кадастри” тўғрисидаги қонун. Т., 1998.

20. Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари ҳолати тўғрисида миллий ҳисобот.Т.2003.

21. Қаямов Ф., Абдиғаниев А., Мақсудов Ж., Акрамов И., Турсунов А. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигига мўлжалланган сифатий, иқтисодий ва қиймат баҳосини аниқлашнинг мувоқат услуби. Т., 2002.

22. Қурбонов Э. "Республикадаги суғориладиган ерларнинг ҳолати ва улардан самарали фойдаланиш. Суғориладиган бўз тупроқлар унумдорлигини ошириш ва унинг экологик муаммолари". Илмий тўплам. Самарқанд. 2002.

23. Қурбонов Э.Қ., Бобожонов А.Р, Раҳмонов Р.К. Ер кадастри асослари. Т., 1999.

24. Қурбонов Э., Қўзиев Р., Бўриев Х., Ғафурова Л. Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари ва улардан самарали фойдаланишнинг илмий, ҳуқуқий, меъёрий ва амалий асослари. Т., 2001.

25. Қўзиев Р.Қ. "Ўзбекистон Республикаси суғориладиган ерларининг ҳозирги ҳолати. Суғориладиган

бўз тупроқлар унумдорлигини ошириш ва унинг экологик муаммолари". Илмий тўплам. Самарқанд. 2002.

26. Қўзиёв Р.Қ., Абдуллаев С.А., Абдуллаев А., Сатторов Ж.С. ва бошқалар. Суғориладиган ерлардан самарали фойдаланиш бўйича амалий таклифлар. Т., 2002.

27. Ғафурова Л.А., Шадраимова К., Намозов Х.Қ. Тупроқ бонитировкаси. Т., 2000.

28. Ғафурова Л., Абдуллаев С., Намозов Х. Мелиоратив тупроқшунослик. Т., 2003.

29. Ғафурова Л., Махсудов Х., Намозов Х. Ўзбекистон тупроқлари ва улардан самарали фойдаланиш. Т., 2003.

30. 1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалиги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштирилиши дастури.